

STUDIE

Stát jako výsledek kulturního procesu: Vyústění diskuze o absolutismu v evropské historiografii

JIŘÍ HRBEK*Historický ústav AV ČR, Praha***JIŘÍ HRBEK: The State as a Result of a Cultural Process: the Outcome of Discussion on Absolutism in European Historiography**

The study builds on the author's earlier research, in which he reflected on professional discussions about the term "absolutism" in European historiography of the 20th century. It tries to capture the broader context of the political history of the early modern period, especially the creation of the state as (to this day) the dominant political discourse and the basic communication structure of society. In his study, the author presents a summary of different approaches to the problem of the emergence of the state, especially the sociological and the culturally anthropological approaches. At the same time, he touches on areas that, thanks to these views to the political history of the early modern period, have undergone significant methodological changes in recent decades, such as the history of administration, the history of diplomacy or the history (emergence) of the public. An integral part of the treatise is also a critical reflection of terms that historians, sociologists,

and cultural anthropologists use to describe the development of the state in the 16th to 18th centuries, such as bureaucratisation, the fiscal-military state, the mediativity of power or competition of norms.

Keywords: the state – political culture – political anthropology – historiographical discussions – history of ideas – history of administration – the public in the early modern period

Absolutismus na konci debaty

Na přelomu tisíciletí zaměstnávala po více než deset let evropské historiky další fáze debaty o pojmu absolutismus.¹ Na jejím počátku stála nepříliš rozsáhlá (i nepříliš objevná) kniha Angličana Nicholase Henshalla, jenž roku 1992 nenapadl jen pojem samotný, nýbrž i jeho obsah: zpochybnil jednotlivé představy o politickém a sociálním vývoji Evropy 17. a 18. století, které do té doby tvořily stavební kameny historiografického (nikoli historického) termínu absolutismus.² Vycházel přitom z rozsáhlé polemiky, kterou vedly špičky raně novověkého výzkumu ve Velké Británii v 70. a 80. letech 20. století v souvislosti s hledáním kořenů anglické občanské války, a tuto polemiku kombinoval s novějším bádáním anglických (převážně levicových) historiků o francouzských dějinách doby Ludvíka XIV., přičemž pro oba zmíněné kořeny Henshallovy knihy se vžilo označení revizionismus. Henshall tak vlastně jen přenesl dlouhodobé výsledky anglické historiografie na evropské odborné fórum.

Zatímco ve Francii až na výjimky (Emmanuel Le Roy Ladurie, Robert Des-
cimon) nenásledovala hlubší reflexe politických dějin 17. a 18. století, přijala Henshallovu výzvu naplno německá historiografie, od dob mamutího projektu *Geschichtliche Grundbegriffe* strážkyně terminologické čistoty vědeckého výzkumu nejen na poli historických věd. Nastalo horečné hledání definic a pořádání konferencí, jež měly být odpovědí na provokativní revizionistické otázky stejně jako hle-

1 Celou diskuzi shrnují texty Tomáš KNOZ, *Absolutismus nebo „absolutismus“*. K dějinám jednoho pojmu, *Časopis Matice moravské* 121, 2002, s. 451–483; Jiří HRBEK, *Absolutismus. Konstrukce a dekonstrukce jednoho historického pojmu*, *Český časopis historický* 105, 2007, s. 643–689; Petr MAŤA – Thomas WINKELBAUER, *Einleitung: Das Absolutismuskonzept, die Neubewertung der frühneuzeitlichen Monarchie und der zusammengesetzte Staat der österreichischen Habsburger im 17. und frühen 18. Jahrhundert*, in: Tíž (eds.), *Die Habsburgermonarchie 1620 bis 1740. Leistungen und Grenzen des Absolutismusparadigmas*, Stuttgart 2006, s. 7–42.

2 Nicholas HENSHALL, *The Myth of Absolutism. Change and Continuity in Early Modern European Monarchy*, London – New York 1992.

dání adekvátní náhrady pojmu absolutismus, která by mohla podobně komplexním způsobem popsat dějinnou epochu a nahradit jej v učebnicích a historických přehledech.³ Vedlejší, nikoliv však nepodstatným, projevem probíhající diskuze bylo rozšíření geografické základny, odkud byly čerpány argumenty zastánců i odpůrců daného pojmu. Kromě Henshallem dostatečně reflektovaných dějin Anglie a Francie začaly být prizmatem existence či neexistence absolutismu nahlíženy také dějiny Pruska, Ruska a nakonec i habsburské monarchie. Paralelně se díky monografii Georga Schmidta z roku 1999⁴ otevřelo nové kolo diskuzí o povaze raně novověké Svaté říše římské, v níž se střetával princip decentralizace a federalismu reprezentovaný společnými institucemi (např. říšským sněmem) s teritoriálním absolutismem jednotlivých knížat.

Po roce 2000 přešla debata o absolutismu do latentní fáze. Poslední velkou kontroverzí byla diskuze mezi Heinzem Duchhardtem, který kdysi objevil pro Německo Henshallovu knihu a který rezignoval na termín absolutismus, jenž dříve běžně používal, a Peterem Baumgartem,⁵ jenž i vzhledem k předmětu svého zájmu (pruské dějiny 18. století) nenacházel k danému pojmu vhodnou alternativu. Součástí této debaty se staly i studie žáků obou uznávaných profesorů, mj. také důležitá stať o Obnoveném zřízení zemském, kterou otiskl v *Historische Zeitschrift* roku 2001 a jejímž autorem byl Baumgartův žák Hans Wolfgang Bergerhausen.⁶ Příznačné pro následný vývoj je na jedné straně reflektované používání pojmu zejména ve shrnujících a přehledových pracích, téměř povinně v úvodu popisujících desetiletí diskuzí o jeho oprávněnosti jako v případě učebnice z pera Dagmar Freist,⁷ na druhé straně potom ostentativní rezignace na něj, jejímž příkladem může být 4. vydání úspěšné syntézy Heinze Duchhardta, která vyšla roku 2007 pod názvem *Ba-*

3 Zejména šlo o návrat diskuzí o používání původně uměleckohistorického termínu „baroko“. Srov. Heinz DUCHHARDT, *Absolutismus – Abschied von einem Epochenbegriff?*, *Historische Zeitschrift* (dále HZ) 258, 1994, s. 113–122. Uvedená stať je vlastně recenzí Henshallovy práce, kterou tak „objevila“ pro německé prostředí.

4 Georg SCHMIDT, *Geschichte des Alten Reiches. Staat und Nation in der Frühen Neuzeit 1495–1806*, München 1999.

5 Peter BAUMGART, *Absolutismus ein Mythos? Aufgeklärter Absolutismus ein Widerspruch? Reflexionen zu einem kontroversen Thema gegenwärtiger Frühneuzeitforschung*, *Zeitschrift für Historische Forschung* (dále ZHF) 27, 2000, s. 573–589.

6 Hans Wolfgang BERGERHAUSEN, *Die „Verneuerte Landesordnung“ in Böhmen 1627. Ein Grunddokument des habsburgischen Absolutismus*, HZ 272, 2001, s. 327–351. Na tuto studii jako na jednu ze záchranných akcí („Rettungsaktionen“) pojmu absolutismus reagoval Heinz DUCHHARDT, *Absolutismusdebatte – eine Antipolemik*, HZ 275, 2002, s. 323–331.

7 Dagmar FREIST, *Absolutismus*, Darmstadt 2008.

rock und Aufklärung.⁸ Přínos desetileté diskuze o absolutismu však nespočívá v rozšíření možností pro název epochy, již stejně většina historiků chápe jako „raný novověk“. Důležitější byly podněty, které během této diskuze zazněly. To se týkalo i vzniku centralizovaného, byrokratického státu, který byl dlouho považován v případě kontinentální Evropy za přímého nástupce absolutistických monarchií.

Hledání alternativy

Historické bádání o státu vycházelo původně z obdivu k této formě lidské organizace, který v 19. století odrážel na jednu stranu dlouhodobou absenci jednotného státu a touhu německého národa po něm, na druhou stranu byl spojován s nadějí vkládanou do liberálních reforem, provedených v Prusku během a těsně po skončení napoleonských válek. Filozofickým vyjádřením tohoto obdivu bylo dílo Georga Wilhelma Friedricha Hegela, především pak jeho kniha *Základy filosofie práva*,⁹ v historiografii se potom odrazilo v rozsáhlých spisech Leopolda Rankeho. Jeho představa velmocí (*Großmächte*) vycházející z primátu zahraniční politiky pracovala se státem jako s jednolitým organismem, vstupujícím do mezinárodního soupeření jako koherentní celek bez komplikovanější vnitřní struktury.¹⁰ Tu přiznal státu až o několik generací později Otto Hintze, kterého nazval Thomas Ertman „*otcem moderních teorií o vytváření státu*“.¹¹ Hintze se nedlouho před první světovou válkou zamýšlel nad vnitřním uspořádáním raně novověkého státu a vnesl do celé problematiky propojení vnější, zahraniční a válečné politiky s interní strukturou státního tělesa, přičemž klíčovým převodním mechanismem mezi oběma byl podle něj byrokratický aparát; ve stejné době obdivovaný např. i Maxem Weberem. Z komparace evropských monarchií 16. až 18. století mu následně vyšly dvě základní cesty k politické modernitě: jedna vedla skrze absolutistické, paternalistické státy evrop-

8 Její první tři vydání přitom nesou v názvu termín absolutismus. Poprvé Heinz DUCHHARDT, *Das Zeitalter des Absolutismus*, München 1989.

9 Georg Wilhelm Friedrich HEGEL, *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, Berlin 1821 (1820). Český TÝŽ, *Základy filosofie práva*, Praha 1992.

10 Zejména Leopold VON RANKE, *Die grossen Mächte*, Historisch-politische Zeitschrift 2, 1833, s. 1–51.

11 Thomas ERTMAN, *Explaining Variation in Early Modern State Structure. The Cases of England and the German Territorial States*, in: John Brewer – Eckhardt Hellmuth (eds.), *Rethinking Leviathan. The Eighteenth-Century State in Britain and Germany*, London – New York 1999, s. 23–52, zde s. 24.

ského kontinentu, druhou představovala Anglie (Velká Británie), kterou profileoval parlamentarismus a rozvinutá samospráva.¹²

O tom, jak inspirativní jsou Hintzeho podněty, svědčí nedávné práce věnující se válce jako státotvornému elementu dějin (*Staatsbildungskrieg*) a permanentní belicitě jako charakteristické vlastnosti raně novověkého období, která měla vliv na modelování státní organizace (Johannes Burkhardt).¹³ Součástí Hintzeho myšlenkového odkazu je i dnes velmi vlivná koncepce fiskálně-militárního státu, jež pochází od amerického historika Johna Brewera¹⁴ a jež byla následně rozpracována Švédem Janem Glete.¹⁵ Základem je představa, že pravidelné platby stálé armády zvyšovaly daňové zatížení obyvatel státu, a vynucovaly si tak nárůst byrokratického aparátu, který měl tyto daně vymáhat. Představa fiskálně-militárního státu je pro současnou historiografii natolik přitažlivá, že zcela nahradila koncept absolutismu: místo osobního panství krále či císaře klade důraz na nutnost, neosobní systém fungování státu a dokáže vhodně propojit oblast politiky (schvalování a výběr daní), vojenství (vojenskou revoluci a vznik stálé armády) a ekonomiky (merkantilismus). Kromě zkoumání jednotlivých raně novověkých monarchií¹⁶ včetně té habsburské¹⁷ jakožto fiskálně-militárních států se tento koncept stal nástrojem pro uchopení evropských či dokonce globálních dějin a vlastně naplnil dlouhodobou touhu anglosaské historiografie, reprezentovanou osobnostmi jako Paul Kennedy nebo Charles Tilly, po funkčním propojení politických a ekonomických dějin světa.

Kniha Johna Brewera o předevech moci (*sineus of power*) nepřinesla jen koncept fiskálně-militárního státu, ale zároveň představila Velkou Británii 18. století jako hierarchicky uspořádaný byrokratický systém zaměřený na obchod a na válku, tolik podobný kontinentálním státům v čele s Pruskem. Představa o jediném modelu raně novověkého státu negovala předchozí koncept Otto Hintzeho dichotomie

12 Otto HINTZE, *Staatsverfassung und Heeresverfassung*, Dresden 1906.

13 Johannes BURKHARDT, *Der Dreißigjährige Krieg als frühneuzeitlicher Staatsbildungskrieg*, Geschichte in Wissenschaft und Unterricht 45, 1994, s. 487–499; TÝŽ, *Die Friedlosigkeit der Frühen Neuzeit. Grundlegung einer Theorie der Bellizität Europas*, ZHF 24, 1997, s. 509–574.

14 John BREWER, *The Sineus of Power. War, Money and the English State, 1688–1783*, Harvard 1988.

15 Jan GLETE, *War and the State in Early Modern Europe. Spain, the Dutch Republic, and Sweden as Fiscal-Military States, 1500–1660*, London 2002.

16 Aaron GRAHAM – Patrick WALSH (eds.), *The British Fiscal-Military States, 1660 – c. 1783*, London – New York 2016.

17 William GODSEY, *The Sineus of Habsburg Power. Lower Austria as a Fiscal-Military State, 1650–1820*, Oxford 2018; William D. GODSEY – Petr MATĚA (edd.), *The Habsburg Monarchy as a Fiscal-Military State (1648–1815)*, Cambridge 2022.

vývoje v pevninské a ostrovní Evropě i hluboce zakořeněné mínění o zvláštní cestě Anglie dějinami, jejíž odlišnost od zbytku starého kontinentu vnímal už Giacomo Casanova ve svých Pamětech z přelomu let 1763/1764 jako samozřejmost.¹⁸ Nejen výše zmíněná Henshallova práce o mýtu absolutismu stojící na podobnostech mezi Anglií (Velkou Británií) a Francií, ale i sborníky, které se následně dané komparaci věnovaly, víceméně potvrdily podobnosti a shody.¹⁹ Výsledkem je poměrně závažné zjištění, že evropské monarchie (snad s výjimkou Ruska a osmanské říše) směřovaly v průběhu raného novověku ke stejnému modelu fiskálně-militárního státu bez ohledu na to, zda v nich existovala silná panovnická vláda jako ve Francii, ve Španělsku, ve středoevropském habsburském soustátí či ve většině německých teritoriálních knížectví, nebo zda šlo o státy se silným stavovským principem (Spojené provincie, od 1660 Dánsko) nebo dokonce s rozvinutým parlamentarismem jako Anglie (Velká Británie).²⁰ Otázka tedy nezní, kdo raně novověký stát vytvořil a zda jej řídil panovník, nebo stavy, ale co to vlastně raně novověký stát byl a jakou funkci či funkce ve společnosti 16. až 18. století plnil.

Také proto podpořila v polovině 90. let 20. století European Science Foundation velký mezinárodní projekt s názvem *Počátky moderního státu v Evropě (13. – 18. století) / The Origins of the Modern State in Europe (13th – 18th Centuries)*. Z několikaleté spolupráce předních historiků následně vyšlo v letech 1995 až 2000 sedm svazků pojednávajících o jednotlivých aspektech vytváření moderního státu, který se v důsledku působení nadnárodních ekonomických a technologických korporací, stále pevnějších mezinárodních institucí a rozvíjející se globalizace dostává minimálně od přelomu tisíciletí pod značný tlak. S ním souvisí i otázky, které se ptají po počátcích státní organizace, neboť s počátky bývá vždy spojen i smysl existence každé lidské instituce. Poznání dějin státu tak s sebou nese naději, že budou nalezeny odpovědi na otázky, jak v budoucnu stát reformovat, aby odpovídal novým výzvám, či zda má tento způsob lidského soužití vůbec smysl. Svazky, které se staly výstupy zmíněného projektu,²¹ totiž ukázaly, že stát je jen jedním z mnoha

18 Dále Bernd WEISBROD, *Der englische „Sonderweg“ in der neueren Geschichte*, Geschichte und Gesellschaft 16, 1990, s. 233–252.

19 Zejména John BREWER – Eckhart HELLMUTH (edd.), *Rethinking Leviathan. The Eighteenth-Century State in Britain and Germany*, London – New York 1999.

20 Tím pochopitelně není řečeno, že neexistovaly závažné rozdíly mezi těmito dvěma způsoby výkonu státní moci. Jeden z nich tkvěl například v cílech financování války. Srov. Ronald G. ASCH, *Kriegsfinanzierung, Staatsbildung und ständische Ordnung in Westeuropa im 17. und 18. Jahrhundert*, HZ 268, 1999, s. 635–671.

21 Richard BONNEY (ed.), *Economic System and State Finance*, Oxford 1995; Wolfgang REINHARD (ed.), *Power Elites and State Building*, Oxford 1996; Janet COLEMAN (ed.), *The Indi-*

forem uspořádání lidské společnosti, a že se v dnešní podobě objevil na jevišti dějin relativně nedávno. Podle autorů, v jejichž čele stanuli Leidenský profesor středověkých dějin Willem P. Blockmans a francouzský medievista Jean-Philippe Genet, lze určité prvky státu identifikovat ve vrcholně středověkých monarchiích západní Evropy 13. století, jeho vznik však považovali za dynamický proces trvající až do 18. věku. Středověký či raně novověký stát přitom nelze nahlížet hegelíánským prizmatem výsledku státotvorného procesu a označovat jej z pohledu 19. a 20. století za deficitní organizaci, jíž chybí podstatné rysy státního uspořádání, tedy za nedokonalý zárodek toho, co bylo následně dotvořeno až díky spojení s národem. Navzdory názvu zmíněného projektu se jedním z jeho hlavních výsledků stalo zjištění, že byl středověký i raně novověký stát entitou zvláštního druhu, v níž měly některé jeho součásti jiný význam než po roce 1800, kdy dříve marginalizované aspekty jeho existence získaly na zásadní důležitosti (lidská práva), zatímco jiné prvky svůj význam pozbyly nebo se změnil jejich smysl (konfesionální ukotvení).

Sociologie a raně novověký stát

Nad podstatou státu a jeho rolí v dějinách se však nezamýšleli jen historici, ale také ti sociologové, kteří se snažili vysvětlit soudobé společenské fenomény pomocí historického výkladu. Za hlavní postavu historické sociologie je považován Max Weber, podobným způsobem však pracovali i jeho současníci Georg Simmel, Thorstein Veblen či později Norbert Elias, v anglosaském prostředí potom Shmuel Eisenstadt nebo Michael Mann. Jejich zkoumání s sebou přineslo na jednu stranu cenný náhled nad dějinnými událostmi, na stranu druhou však často vedlo k jednostranné interpretaci a dočkalo se později oprávněné kritiky, která se nevyhnula ani těm nejslavnějším konceptům, jako byla Weberova protestantská etika a její vazba na vznik kapitalismu, Veblenova teorie zahálčivé třídy nebo koncepce dvorské společnosti Norberta Eliase. Snaha osvojit si sociologickou terminologii i metodologii se v 60. a 70. letech 20. století objevila také u řady historiků, přičemž zpočátku nevýrazným proudem tzv. sociální historie, která hodlala propojit studium velkých

vidual in Political Theory and Practice, Oxford 1996; Antonio PADUA-SCHIOPPA (ed.), *Legislation and Justice*, Oxford 1997; Peter BLICKLE (ed.), *Resistance, Representation and Community*, Oxford 1997; Allan ELLENIUS (ed.), *Iconography, Propaganda, and Legitimation*, Oxford 1998; Philippe CONTAMINE (ed.), *War and Competition between States*, Oxford 2000.

strukturálních společenských změn s osobními zkušenostmi s těmito změnami, byly i politické dějiny.

Člověk, nově definovaný díky renesanci a reformaci jako subjekt, tu stál proti moci, která se nově formovala do podoby státu. Slavnou definici státu od Maxe Webera, který ve svém objemném díle *Hospodářství a společnost* (*Wirtschaft und Gesellschaft*) tvrdil, že stát je monopolem legitimního fyzického násilí,²² začali sociologové a sociální historici 60. a 70. let 20. století domýšlet a ptát se, jak k tomuto výslednému stavu došlo. Jednu z odpovědí přinesl Norbert Elias v druhé části druhého svazku díla *O procesu civilizace* (*Über den Prozess der Zivilisation*), nazvané příznačně „K sociogenezi státu“.²³ Postupná koncentrace moci probíhala podle Eliase v několika fázích za pomoci tzv. monopolních mechanismů. Jeden z nich označil jako královský mechanismus uplatňovaný v rámci dvorské společnosti, který podrobně zpracoval v samostatné knize,²⁴ další potom představovalo například vytvoření daňové soustavy. Základem všech monopolních mechanismů bylo soupeření, zápas konkurenčních aktérů, jenž postupně nabýval dostředivých tendencí a z něj nakonec povstal jediný vítěz: král, který nastolil vnitřní rovnováhu. Původně multipolární systém se tak změnil na monolit, což ve výsledku uvítali všichni velcí hráči. K podobným závěrům jako Elias dospěl roku 1968 také německý historik Gerhard Oestreich, jenž přišel s teorií sociální disciplinace,²⁵ i když zde je kladen důraz na vnější tlak způsobující vnitřní proměnu každého člena společnosti. Eliasovo víceméně dobrovolné podvolení se pravidlům etikety, jež způsobilo civilizování kdysi nespoutaného jedince, se v případě Oestreicha mění v soustavný, soustředěný a dlouhodobý nátlak ze strany státu, jehož úkolem bylo vnést do společnosti novou (státní) autoritu a stabilitu. Zatímco Elias vycházel především z Weberova konceptu racionalizace panství a z ekonomických teorií popisujících pravidla konkurenčního boje, Oestreich kladl mnohem větší důraz na ideové kořeny, zejména potom na objevení antických stoiků renesančním myšlením,²⁶ a také na kořeny náboženské, když zdůraznil roli katolické i protestantských církví v procesu sociální

22 Johannes WINCKELMANN (ed.), *Max Weber, Wirtschaft und Gesellschaft*, Tübingen 1972, s. 29.

23 Norbert ELIAS, *Über den Prozess der Zivilisation II*, Basel 1939. Česky TÝŽ, *O procesu civilizace II*, Praha 2007, s. 107–234. Nejslavnější kritika Eliaseva „procesu civilizace“ pochází od německého antropologa: Hans Peter DUERR, *Der Mythos vom Zivilisationsprozeß I-V*, Frankfurt am Main 1998–2002.

24 Norbert ELIAS, *Die höfische Gesellschaft*, Frankfurt am Main 1969 (česky: *Dvorská společnost*, Praha 2023).

25 Gerhard OESTREICH, *Strukturprobleme des europäischen Absolutismus*, Vierteljahresschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 55, 1968, s. 329–347.

26 TÝŽ, *Justus Lipsius als Theoretiker des neuzeitlichen Machtstaates*, HZ 181, 1956, s. 31–78.

discipline.²⁷ Navzdory kritickým hlasům není koncept sociální disciplinace ani dnes opuštěn, což dokládají nové historické práce, jež se snaží nalézat jeho kulturní rozměr nebo jej přenášet i mimo evropskou půdu.

Norbertu Eliasovi bývá vyčítána úzká pramenná základna, z níž vycházel při formulování dalekosáhlých závěrů.²⁸ Oproti tomu Gerhard Oestreich si uvědomoval nutnost rozsáhlého pramenného výzkumu, který by podpořil jeho teze a především koncept sociální disciplinace. Výzvy se chopil Institut Maxe Plancka pro evropské právní dějiny a teorii (Max-Planck-Institut für europäische Rechtsgeschichte und Rechtstheorie), který začal od roku 1996 vydávat řadu norem, jimiž chtěl raně novověký stát změnit chování svých obyvatel a pro které se vžilo označení „policejní řády“ (*Policeyordnungen*).²⁹ Právě tyto prameny měly původně sloužit k potvrzení teze o sociální disciplinaci a zároveň se měly stát nástrojem poznání toho, jak se snažila jednotlivá teritoriální knížectví i Svatá říše římská jakožto celek ovlivňovat životy svých obyvatel, kteří si jejich prostřednictvím uvědomovali, že nad nimi existuje nadřazená struktura.³⁰ Edice policejních řádů však zároveň vzbudily otázky, jak toto ovlivňování obyvatel ve skutečnosti probíhalo, tedy: jak docházelo k prosazování norem do praxe. Poprvé ji vznesl Jürgen Schlumbohm ve slavném článku z roku 1997.³¹ Z prosazování raně novověkých norem (*Normdurchsetzung*, nověji spíše užíván termín *Normimplementierung*)³² se stalo jedno ze stěžejních témat německé raně novověké historiografie posledních dvou desetiletí, které se odrazilo při koncipování řady detailních lokálních studií.³³

27 Na tento bod navázali autoři konceptu konfesionalizace Heinz Schilling a Wolfgang Reinhard. Srov. Wolfgang REINHARD, *Zwang zur Konfessionalisierung? Prolegomena zu einer Theorie des konfessionellen Zeitalters*, ZHF 10, 1983, s. 257–277; Heinz SCHILLING, *Die Konfessionalisierung im Reich. Religiöser und gesellschaftlicher Wandel in Deutschland zwischen 1555 und 1620*, HZ 246, 1988, s. 1–45.

28 Leonhard HOROWSKI, *Hof und Absolutismus. Was bleibt von Norbert Elias' Theorie?*, in: Lothar Schilling (ed.), *Absolutismus – ein unersetzliches Forschungskonzept?*, München 2008, s. 143–172.

29 K roku 2020 se podařilo evidovat na 200 000 norem podobného charakteru a práce stále pokračuje. Vydáno je péčí Karla Härtera a Michaela Stolleise 12 svazků (poslední roku 2017 pro Meklenbursko-Přední Pomořany).

30 Karl HÄRTER (ed.), *Policey und frühneuzeitliche Gesellschaft*, Frankfurt am Main 2000.

31 Jürgen SCHLUMBOHM, *Gesetze, die nicht durchgesetzt werden – ein Strukturmerkmal des frühneuzeitlichen Staates?*, Geschichte und Gesellschaft 23, 1997, s. 647–663.

32 K terminologickému posunu Achim LANDWEHR, „*Normdurchsetzung*“ in der Frühen Neuzeit. *Kritik eines Begriffs*, Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 48, 2000, s. 146–163.

33 Za všechny alespoň Matthias WEBER, *Die schlesischen Polizei- und Landesordnungen in der Frühen Neuzeit*, Köln 1996; Ulinka RUBBLACK, *Frühneuzeitliche Staatlichkeit und lokale Herrschaftspraxis in Württemberg*, ZHF 24, 1997, s. 347–376. Analogicky k Francii Andrea ISELI,

Roku 1991 vyšel v Göttingen důležitý sborník *Panství jako sociální praxe (Herrschaft als soziale Praxis)*,³⁴ v němž se autoři pod vedením Alfa Lüdtkeho snažili nově pochopit pojem panství (*Herrschaft*) užívaný dosud po vzoru Maxe Webera jako pojem širší než pojem stát. Panství pro ně znamenalo prostor pro uplatňování moci, jež je podle Webera přítomna všude a odráží se ve všech společenských vztazích.³⁵ Jednotlivci se pohybují v mocenských polích (*Kräftefelder*), která jsou dána nejen vzájemnými vztahy, ale i celkovou strukturou, jejíž pojetí představuje dědictví sociálních dějin. Mocenské pole přitom nemusí mít vždy podobu přísné hierarchie a do mocenských konstelací mohou zasahovat i další sociální konexe včetně rodinných pout (nepotismus), klientelně-patronátních vazeb nebo společného geografického původu (sousedství, regionální sounáležitost).

Toto pojetí bylo blízké také Michelu Foucaultovi, který v závěru svého života formuloval během přednášek na Collège de France termín „gouvernementalité“.³⁶ Zatímco předtím ve svých pracích o vzniku moderního systému vězeňství a zdravotnictví zdůrazňoval roli institucí, které systematicky a s použitím vědění vládou nad obyvateli státu, nyní pojal problematiku vládnutí komplexněji. Moc pro něj však zůstávala i nadále neosobním působením strategických společenských pozic a nevycházela z konkrétního jedince. Governmentalita je vlastnost státu a je směřována k populaci jako celku, opírá se o politickou ekonomii jako o specifický druh vědění, stejně jako byl vznik nemocnice spojený s rozvojem medicíny, a jejím základním technickým nástrojem jsou bezpečnostní dispozitivы. Ty povýšily předcházející disciplinaci na novou úroveň, protože se nezakládají na potrestání viníka-jednotlivce, ale na snaze předcházet rizikům v populaci jako celku. Bezpečnostními dispozitivы stát vytváří řád, ať už jde o umožnění a usměrnění oběhu finančních toků, o hygienické předpisy bránící šíření (budoucí) epidemie nebo o plánovaný urbanismus nově zakládaných měst. Podle Foucaulta začal stát v západní Evropě v 15. a 16. století governmentalitu postupně do sebe vstřebávat a nakonec si ji plně osvojil v 18. století. Ačkoli není jejím výhradním nositelem, protože pronikla i do dalších mocenských vztahů včetně vztahu otce a dětí, dokázal stát nejefektivněji

„Bonne Police“. *Frühneuzeitliches Verständnis von der guten Ordnung eines Staates in Frankreich*, Epfendorf 2003.

34 Alf LÜDTKE (ed.), *Einleitung. Herrschaft als soziale Praxis*, in: Týž (ed.), *Herrschaft als soziale Praxis*, Göttingen 1991, s. 9–63, zejména s. 12–15.

35 J. WINCKELMANN (ed.), *M. Weber, Wirtschaft und Gesellschaft*, s. 532.

36 Michel SENELLART (ed.), *Michel Foucault, Sécurité, territoire, population. Cours au Collège de France 1977–1978*, Paris 2004; česky Týž (ed.), *Michel Foucault. Bezpečnost, teritorium, populace. Přednášky na Collège de France 1977–1978*, Praha 2023, zejména s. 128–130.

propojit moc a vědění, díky čemuž může soustavně působit na své obyvatele. Nikoli však formou brutálního násilí či kategorických příkazů, ale tím, že vede jejich chování (*conduite de conduite*).³⁷

Na texty göttingenského sborníku, jenž zdůraznil poprvé sociální rozměr moci, i na některé Foucaultovy závěry navázal v polovině 90. let 20. století Martin Dinges, který nejdříve na tématu chudinské péče představil své chápání toho, jak byla uplatňována státní moc v raném novověku.³⁸ Použil přitom termín vyjednávání (*Aushandeln*) sociálních partnerů o jejím (ne)akceptování. Výkon moci nad určitými lidmi včetně výše zmíněného prosazování norem se podle Dinges se skládal z jednotlivých vyjednávacích procesů (*Aushandlungsprozesse*). V nich se střetávaly rozdílné představy a zájmy, které měli různí účastníci těchto, občas velmi komplikovaných, jednání: jinak stejný dekret vnímal ten, kdo jej vydával, jinak ten, kdo se jím měl řídit a jinak ten, kdo jej měl ve společnosti prosadit. Každý do něj vkládal své představy o řádu a snažil se s ním spojit vlastní zájmy nebo jej s nimi alespoň sladit tak, aby nebyly ve vzájemném rozporu. Celá otázka vyjednávání o řádu úzce souvisí s raně novověkými úvahami o protikladu soukromých zájmů a obecného dobrého, které se v osvěcenském prostředí přetavily v úvahy o dobře uspořádaném státě (*well-ordered police state*),³⁹ kde budou dány do souladu zájmy poddaných se zájmy panovníka a vládnoucích elit. Původně důležitou, avšak později kritizovanou⁴⁰ součástí konceptu vyjednávání byl také předpoklad, že mocenské pozice účastníků vyjednávacích procesů jsou stejné, nebo alespoň podobné, a také že se jedná o proces vědomý a veřejný.⁴¹ Koncept „vyjednávání“ byl později použit i v šir-

37 V tomto ohledu věnoval M. Foucault značnou pozornost metafoře Boha (krále) jakožto pastýře. Tamtéž, s. 142–245.

38 Martin DINGES, *Aushandeln von Armut in der Frühen Neuzeit: Selbsthilfepotential, Bürgervorstellungen und Verwaltungslogiken*, WerkstattGeschichte 4, č. 10, 1995, s. 7–15. K vytváření státu skrze „vyjednávací procesy“ dále Mario KAUN, *Aushandeln und Kontrollieren. Herrschaftspraxis in Brandenburg im 18. Jahrhundert*, München 2007.

39 Termín „dobře uspořádaný stát“ pochází od Marca Raeffa, který zkoumal jeho vytvoření v Německu i důvody, proč podobný model neuspěl v Rusku. Podle Raeffa k tomu nedošlo vyjednáváním, nýbrž direktivním stanovením zákonů a předpisů. Dále Marc RAEFF, *The Well-Ordered Police State. Social and Institutional Change through Law in the Germanies and Russia 1600–1800*, New Haven 1983.

40 Jistou skepsi k tomuto přístupu vyjádřil např. Wolfgang REINHARD, *Zusammenfassung: Staatsbildung durch „Aushandeln“?*, in: Ronad G. Asch – Dagmar Freist (edd.), *Staatsbildung als kultureller Prozess*, Köln – Weimar – Wien 2005, s. 429–438.

41 Oproti tomu v anglosaské literatuře je používán pojem „negotiation“, v němž není zaručena rovnocenná komunikativní pozice partnerů ani transparentnost procesu. Srov. Michael BRAD-DICK – John WALTER (edd.), *Negotiating Power in Early Modern Society. Order, Hierarchy and*

ším měřítku než pouze v politických dějinách: vyjednávat bylo nutné o vlastní konfesi,⁴² o příslušnosti k určitému stavu či dokonce k určitému pohlaví (pod tímto úhlem zkoumal M. Dinges například dobovou konstrukci maskulinity).⁴³

S ohledem na vznik státu je však klíčové vyjednávání určité normy či norem, k němuž dochází zaprvé již před jejich vydáním (např. v panovnickém kolegiu, při vyhotovování v kanceláři), a následně při jejich prosazování. Tím však celý proces neskončil. Každá norma mohla být nadále v praxi ohýbána a přizpůsobována místním podmínkám. Mohla však zapříčinit i reakci těch, kterým byla určena. Nejen anglosaská a německá historiografie kladou poslední dobou značný důraz na tyto iniciativy „zdola“, na poddanské suppliky,⁴⁴ stížnosti (gravamina)⁴⁵ a denunce,⁴⁶ jejichž účelem bylo korigovat nařízení vrchnosti či státu. Podávání písemných protestů stejně jako otevřené ignorování norem, pasivní i aktivní rezistence či přímo deviantní chování, popř. vzpoura⁴⁷ – to vše mělo ve výsledku vliv na to, jak bylo určité nařízení uplatňováno v praxi, a tím i na výslednou podobu státu. Vytváření státu zdola (*statebuilding from below*)⁴⁸ se jeví touto perspektivou jako dynamický proces závislý na komunikaci mezi aktéry různého mocenského postavení. Panství se tak stává každodenní praxí, v níž je poddaný vystavován tlaku uzнат legitimacy moci, s níž se snaží vypořádat často za pomoci místních autorit, později s využitím právních služeb. Má přitom celý vějíř možností: od ozbrojeného povstání až po využití státu a jeho orgánů v boji proti lokální vrchnosti. Z druhé jde o vyjednávání během soudních procesů, jejichž úkolem je vedle nalezení práva a uplatnění sprá-

Subordination in Britain and Ireland, Cambridge 2001. V nejnovější literatuře se rozdíly mezi „aushandeln“ a „negotiation“ začínají stírat.

42 Christopher W. CLOSE, *The Negotiated Reformation. Imperial Cities and the Politics of Urban Reform, 1525–1550*, Cambridge – New York 2009.

43 Martin DINGES (ed.), *Männer – Macht – Körper. Hegemoniale Männlichkeiten vom Mittelalter bis heute*, Frankfurt am Main – New York 2005.

44 Esteban MAUERER (ed.), *Supplikationswesen und Petitionsrecht im Wandel der Zeit und im Spiegel der Publikationen der Historischen Kommission*, Göttingen 2020.

45 Gabriele HAUG-MORITZ – Sabine ULLMANN (edd.), *Frühneuzeitliche Supplikationspraxis und monarchische Herrschaft in europäischer Perspektive*, Wien 2015.

46 Michaela HOHKAMP – Claudia ULBRICH (edd.), *Der Staatsbürger als Spitzel. Denunziation während des 18. und 19. Jahrhunderts aus europäischer Perspektive*, Leipzig 2001.

47 Srov. nové pojetí dějin kriminality, které pod zorným úhlem politických protestů sleduje veřejné trestné činy. Dále Andreas BLAUERT – Gerd SCHWERHOFF (edd.), *Kriminalitätsgeschichte. Beiträge zur Sozial- und Kulturgeschichte der Vormoderne*, Konstanz 2000.

48 Edward THOMPSON, *History from Below*, The Times Literary Supplement, 7. April 1966, s. 269–280. K dalšímu vývoji konceptu Jim SHARPE, *History from Below*, in: Peter Burke (ed.), *New Perspectives on Historical Writing*, University Park 2001, s. 25–42.

vedlnosti také demonstrování nadřazenosti a autority soudních orgánů. Ty však nemohou rozhodovat zcela bez vazby na akceptování rozsudku ze strany společnosti či komunity a někdy ani bez vazby na akceptování trestu samotným odsouzeným nebo jeho rodinou.⁴⁹ Jejich rozsudek, působící jako precedens, tak budoval autoritu raně novověkého státu neméně než kdejaké normativní nařízení,⁵⁰ protože právě jurisdikce byla kategorií, skrze kterou byli lidé zvyklí uvažovat o moci (Antonio M. Hespanha).⁵¹ Budování legitimních soudních orgánů, které si – vybaveny potřebnými pravomocemi – získávaly svými rozsudky důvěru společnosti, bylo po celý raný novověk nástrojem k zajištění akceptace moci jak na úrovni (absolutistického) panovníka, tak na úrovni jednotlivých vrchností a jejich úřednických aparátů.

Současnými dědici A. Lüdtkeho a M. Dingese jsou představitelé tzv. nových správních dějin (A. Landwehr, A. Holenstein, S. Brakensiek). Ti zkoumají sociální realitu státních, vrchnostenských, ale i církevních institucí, jejich fungování, způsob rozhodování a především jejich personální složení. Nejde přitom jen o prozopografii jednotlivých úředníků, ale i o jejich pojetí jako klíčové sociální vrstvy a socioprofesionální skupiny, skrze niž fungovalo panství (ať už vrchnostenské, nebo státní) a dokázalo proniknout až na nejnižší úroveň.⁵² Tito „střední úředníci“ (A. Lüdtker: *Mittelmänner*; S. Brakensiek: *lokale Amtsträger*) neprováděli jen bezmyšlenkovitě aplikaci norem, nýbrž stávali se skutečnými prostředníky, makléři, kteří propojovali a vyvažovali svět panujících, kteří nebyli všemocní, a svět ovládaných, kteří nebyli bezmocní. Cílem snažení těchto úředníků bylo vedle naplnění vlastních soukromých zájmů a zájmů svých zaměstnavatelů také dosažení úplného či alespoň částečného přijetí panství ze strany poddaných.⁵³ Ti se často dostávali mezi mlýnské kameny nároků a povinností, které se nejen překrývaly, ale nezdálo se, že by si přímo proti-

49 K selektivnímu přístupu místní justice navzdory deklarované „plošnosti“ zákonů a nařízení dále Joachim EIBACH, *Versprochene Gleichheit – verhandelte Ungleichheit. Zum sozialen Aspekt in der Strafjustiz der Frühen Neuzeit*, *Geschichte und Gesellschaft* 35, 2009, s. 488–533.

50 Martin DINGES, *Justiznutzungen als soziale Kontrolle in der Frühen Neuzeit*, in: A. Blauert – G. Schwerhoff (edd.), *Kriminalitätsgeschichte*, s. 503–544.

51 Citováno podle Angelo TORRE, *Empowering Interactions and Intertwining Jurisdictions*, in: Wim Blockmans – André Holenstein – Jon Mathieu (edd.), *Empowering Interactions*, Farnham – Burlington 2009, s. 319–326, zde s. 325.

52 Odbornou literaturu k této problematice shrnul Stefan BRAKENSIEK, *Neuere Forschungen zur Geschichte der Verwaltung und ihres Personals in den deutschen Staaten 1648–1848*, *Jahrbuch für Europäische Verwaltungsgeschichte* 17, 2005, s. 297–326.

53 TYŽ, *Akzeptanzorientierte Herrschaft. Überlegungen zur politischen Kultur der frühen Neuzeit*, in: Helmut Neuhaus (ed.), *Frühe Neuzeit als Epoche*, München 2009, s. 395–406.

řečily. Nebylo jednoduché plnit zároveň požadavky relativně nového státu v souladu s požadavky vrchnosti, zachovávat státní a vrchnostenské normy v souladu s nepsanými zvyky a pravidly komunálního života na vesnicích či ve městech a to celé navíc skloubit s příkazy církevních autorit. K vypořádání se s konkurencí norem (*Normenkonkurrenz*) bylo nutné podle Hillarda von Thiessen obezřetně volit vhodnou strategii (parcialitu, selektivitu aj.). Konkurence norem generovala ka-
zuistickou mentalitu, podporovala hraní společenských rolí a oddělování jednotlivých životních sfér.⁵⁴ Zároveň se tento autor přiklání k názoru Jense Ivo Engelse a André Krischera, kteří uvádějí, že raně novověký člověk prostě východisko z protikladných norem nehledal: předmoderní společnost měla větší schopnost akceptovat pluralitu normativních systémů než společnost moderní (Engels)⁵⁵ a tolerovala jednání, jež si vzájemně odporovalo, aniž by měla potřebu jej uvést do souladu (Krischer: *Ambiguitätstoleranz*).⁵⁶ Teprve osvícenství vzneslo nové požadavky na klasifikaci norem, jejich jasnou hierarchii a jednoznačnost výkladu.

Tzv. nové správní dějiny však nejsou jen dějinami osob, které správu prováděly, ale také dějinami zacházení s aktovým materiálem, tedy dějinami způsobu, jakým se normy vtělily do nařízení a jak byla tato nařízení koncipována. Zajímá je jejich koloběh po úřadech, rétorika, pomocí níž byly příkazy formulovány, jak, kým a v jaký moment byly doplňovány, zveřejňovány a jak byly archivovány, znovu vyhledávány a používány. Správa je nahlížena jako politika v praxi.⁵⁷ Nařízení pro poddané stejně jako podklady pro panovníka, které byly produkovány správními institucemi, vycházela z nové formy vědění, které začaly v období raného novověku

54 Hillard VON THIESSEN, *Normenkonkurrenz. Handlungsspielräume, Rollen, normativer Wandel und normative Kontinuität vom späten Mittelalter bis zum Übergang zur Moderne*, in: Arne Karsten – Hillard von Thiessen (edd.), *Normenkonkurrenz in historischer Perspektive*, Berlin 2015, s. 241–286, zejména 266–272. Von Thiessen přitom vychází ze staršího konceptu Heinricha Lutze, který definoval roku 1975 střet makro- a mikronorem na lokální úrovni správy. Srov. Heinrich LUTZ, *Normen und gesellschaftlicher Wandel zwischen Renaissance und Revolution. Differenzierung und Säkularisierung*, Saeculum 26, 1975, s. 166–180.

55 Jens Ivo ENGELS, *Politische Korruption in der Moderne. Debatten und Praktiken in Großbritannien und Deutschland im 19. Jahrhundert*, HZ 282, 2006, s. 313–350.

56 André KRISCHER, *Korruption vor Gericht. Die Fälle Francis Bacon (1621), Warren Hastings (1788–95) und der Strukturwandel bei der Bewertung politischer Deliquenz in England*, in: Niels Grüne – Simona Slanička (edd.), *Korruption. Historische Annäherungen an eine Grundfigur politischer Kommunikation*, Göttingen 2010, s. 307–326.

57 Poprvé Dietmar WILLOWEIT, *Begriff und Wege der verwaltungsgeschichtlichen Forschung*, Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte 61, 1998, s. 7–15, zde s. 10.

tyto instituce shromažďovat.⁵⁸ Do tohoto vědění byly nově shromážděné informace implementovány, což šlo snadněji v případech, když bylo vědění pečlivě strukturované a s příchodem 17. a 18. století stále více „tabulkové“. Úředníci, ale posléze i politici, začali číst skutečnost skrze formuláře a tabulky plné kolonek a míst pro vyplnění, z nichž bylo uměle vytlačováno to, co se do nich nevešlo. To, co chybělo, bylo naopak třeba urgentně doplnit. I sami úředníci se stávali součástí tohoto vysoce formalizovaného vědění: kdysi narativní seznamy se s příchodem osvícenství měnily v přísnou evidenci a z barvitých životopisů se stávaly personální tabely.⁵⁹ Historici, kteří pracují s materiálem, jenž vyprodukovala raně novověká správa, proto musí mít na paměti, že tento materiál nepopisuje skutečnost samu o sobě, ale že jde o pohled zvenčí, pohled divadelním kukátkem, který se snaží (často uměle) vycentrovat proběhlé či probíhající děje a (často násilně) organizovat skutečnost, která se jevila správním institucím jako chaotická.⁶⁰ Tato centrální optika, francouzským sociologem Bruno Latourem nazývaná „*l'oligoptique*“ (na rozdíl od „*le panoptique*“),⁶¹ umožňuje kontrolovat prostor a mít přehled, co se v něm odehrává. Latourova oligoptika byrokratických úřadů však skutečnost nejen popisuje, ale zásadně na ni působí, protože mění chování lidí: člověk se začne chovat jinak, když se dozví, že se na něj někdo dívá, že jeho činy budou zaznamenány (což dříve náleželo jen slavným skutkům králů), nebo dokonce že se bude muset ze svých činů zodpovídat. Stát podle Latoura vykonává tuto disciplinaci skrze specifické formy komunikace, které mají tu vlastnost, že centralitu produkují.

Od 90. let 20. století se sociologové a sociální historici začali dívat na stát novým způsobem: došlo k definitivnímu vymanění se z hegelíanského paradigma, které stavělo stát (a zejména národní stát) na piedestal. Stát se najednou jevil jen jako jeden z mnoha druhů uspořádání lidské společnosti, podle vlivné práce Wolfganga Reinharda *Dějiny státní moci* (*Geschichte der Staatsgewalt*, 1999) je vynálezem Evropanů, kteří jím „nakazili“ zbytek světa, když narušili existující mocenské vztahy v mimoevropských společnostech svými představami o neefektivnějším

58 Sebastian FELTEN – Christine VON OERTZEN, *Bureaucracy as Knowledge*, Journal for the History of Knowledge 1, 2020, s. 1–16.

59 Těmto otázkám se věnuje nová ediční řada „Administudies“. Srov. Peter PLENER – Niels WERBER – Burkhardt WOLF (edd.), *Das Formular*, Berlin 2021; TÍŽ (edd.), *Das Protokoll*, Berlin 2023.

60 Laurent THÉVENOT, *Organized Complexity*, European Journal of Social Theory 4, 2001, s. 405–425.

61 Bruno LATOUR, *Reassembling the Social – An Introduction to Actor-Network-Theory*, New York 2005, s. 172–186.

uspořádání politického života.⁶² Stát je jednou z organizačních forem politického bytí, která má své instituce a nositele. Těmi jsou lidé či skupiny lidí a jejich praktiky, jež danou organizaci vytvářejí a následně udržují při životě. Gerhard Göhler definoval instituci jako soubor dlouhodobě upevňovaných vzorců chování, které pomáhají regulovat sociální skutečnost a orientovat jedince.⁶³ Jejich základem je vysoce organizovaný a často i právně kodifikovaný řád a naopak každý řád má svou organizační formu, která je vyjádřena nejen materiálními znaky, ale i regulovaným jednáním, gesty, habitem a řečovými formami. Jednou z institucí, které se podílely na vytvoření organizace státu, byl panovnický dvůr, spojený se specifickou materiální kulturou i regulovaným jednáním (etiketou). Instituce přitom nejsou něčím statickým a netvoří je na prvním místě normy, nýbrž lidé a jejich praktiky (činnosti, zvyklosti, jednání),⁶⁴ kteří v rámci mocenských vztahů mohou skrze tyto praktiky budovat vzájemné vazby i distinkce, ale také zneužívat moc k diskriminaci těch, kteří se řádu vymykají.⁶⁵ Ke zhmotnění každé instituce přitom dochází v určité události, jež není chápána jako dynamický protiklad statické nehybnosti, ale jako bod, v němž získává instituce svou reálnou podobu a v němž se zhmotňují její pravidla. Z tohoto pohledu jsou praktiky jen opakující se události, petrifikované děje.⁶⁶ Takto se stát dokázal v raném novověku zhmotnit například během korunovací (H. Rudolph)⁶⁷ a v dalších slavnostních či naopak v krizových okamžicích, ať už se tyto vázaly k členům panovnického domu, nebo ke komunitě (viz ceremonie Řádu zlatého rouna).⁶⁸ K tomuto zpřítomnění instituce docházelo zpravidla ve formě

62 Wolfgang REINHARD (ed.), *Verstaatlichung der Welt? Europäische Staatsmodelle und außen-europäische Machtprozesse*, München 1999, 2018.

63 „[Institutionen sind] die Regelsysteme der Herstellung und Durchführung verbindlicher, gesamtgesellschaftlich relevanter Entscheidungen und Instanzen der symbolischen Darstellung von Orientierungsleistungen einer Gesellschaft.“ Gerhard GÖHLER, *Politische Institutionen und ihr Kontext*, in: Týž (ed.), *Die Eigenart der Institution*, Baden Baden 1994, s. 19–46, zde s. 39.

64 Marian FÜSSEL, *Praxeologische Perspektiven in der Frühneuzeitforschung*, in: Arndt Brendecke (ed.), *Praktiken der Frühen Neuzeit. Akteure – Handlungen – Artefakte*, Köln – Wien – Weimar 2015, s. 21–33.

65 Matthias BÄHR – Florian KÜHNEL (edd.), *Verschränkte Ungleichheit. Praktiken der Intersektionalität in der Frühen Neuzeit*, Berlin 2018.

66 Karl-Siegbert REHBERG, *Die stabilisierende „Fiktionalität“ von Präsenz und Dauer. Institutionelle Analyse und historische Forschung*, in: Reinhard Blänkner – Bernhard Jussen (edd.), *Institutionen und Ereignis*, Göttingen 1998, s. 381–407, zde s. 384.

67 Harriet RUDOLPH, *Das Reich als Ereignis. Formen und Funktionen der Herrschaftsinszenierung bei Kaisereinzügen (1558–1618)*, Köln – Weimar – Wien 2011.

68 Např. Gerd MELVILLE, *Rituelle Ostentation und pragmatische Inquisition. Zur Institutionalität des Ordens vom Goldenen Vließ*, in: Gerd Melville – Heinz Duchhardt (edd.), *Im Spannungsfeld von Recht und Ritual*, Köln am Rhein u. a. 1997, s. 215–271.

symbolů, jež sdělují společnosti její cíle a uspořádání. I poměrně abstraktní instituce tedy je možné zpětně popsat jako sled konkrétních praktik, což André Hostenstein učinil na příkladu holdování (podle něj *constitution in actu*).⁶⁹

Fungování každé organizace včetně státu se neodvíjí jen od reálné existujícího řádu, který momentálně platí a který tato organizace aktuálně odráží, ale vychází také z představ o (spravedlivém) řádu, které mají jednotliví, významní členové společnosti. Rozdílné představy o řádu, které byly v raném novověku utvářeny především náboženskými autoritami, potom patřily k nejčastějším důvodům konfliktů v politické oblasti a naopak soulad mezi nimi podporoval nejen soudržnost společnosti, ale vlastně umožňoval výkon moci.⁷⁰ V této souvislosti prohlásil Pierre Bourdieu, že je nutnou podmínkou pro fungování každého panství, aby pán i poddaný vnímali klíčové kategorie stejným způsobem.⁷¹ Není tudíž příliš překvapivé, že politické organizace věnovaly velkou pozornost v raném novověku vizualizaci řádu, jež měla pomoci sladit představy o základních politických kategoriích. Takovou vizualizaci mohla být freska v radní místnosti představující spravedlnost stejně jako výjev ze zasedání zemského soudu nebo leták zobrazující popravu toho, kdo stál mimo řád.⁷² Historické bádání proto stojí kromě jiného před otázkou, jak se toto vědomí o řádu utvářelo, co jej posilovalo a co naopak působilo subverzivně.⁷³ Achim Landwehr zdůraznil roli politické rétoriky, pomocí níž se k poddaným dostávala představa řádu vtělená do „policejních“ nařízení,⁷⁴ Roger Chartier zase vyzdvihoval roli médií, která nabízela poddaným skutečnost tak, aby pro ně byla pochopitelná a „zapadala“ do jejich představy o fungování příslušné organizace, celé

69 André HOLENSTEIN, *Die Huldigung der Untertanen. Rechtskultur und Herrschaftsordnung (800–1800)*, Stuttgart 1991.

70 Dagmar FREIST, *Einleitung. Staatsbildung, lokale Herrschaftsprozesse und kultureller Wandel in der Frühen Neuzeit*, in: Ronald G. Asch – Dagmar Freist (edd.), *Staatsbildung*, s. 1–47, zde s. 20–22.

71 Pierre BOURDIEU, *Praktische Vernunft. Zur Theorie des Handelns*, Frankfurt am Main 1998, s. 171–173.

72 Alexander SCHUNKA, *Die Visualisierung von Gerechtigkeiten in Zeugenaussagen des 16. und 17. Jahrhunderts*, in: Andrea Griesebner – Martin Scheutz – Herwig Weigl (edd.), *Justiz und Gerechtigkeit. Historische Beiträge (16.–19. Jahrhundert)*, Innsbruck – Wien – München – Bozen 2002, s. 95–114.

73 Achim LANDWEHR, *Das Sichtbare sichtbar machen. Annäherungen an „Wissen“ als Kategorie historischer Forschung*, in: Týž (ed.): *Geschichte(n) der Wirklichkeit. Beiträge zur Sozial- und Kulturgeschichte des Wissens*, Augsburg 2002, s. 61–89; Týž, *Diskurs – Macht – Wissen. Perspektiven einer Kulturgeschichte des Politischen*, Archiv für Kulturgeschichte 85, 2003, s. 71–117.

74 Týž, *Die Rhetorik der „guten Policy“*, ZHF 30, 2003, s. 251–287.

společnosti i do celkového řádu světa.⁷⁵ Dalšími relevantními otázkami, které v daném kontextu vyvstávají, je vliv politické teorie na představy o řádu a také vliv základních norem, zákonů či dokonce ústavních dokumentů.

Stát tedy není chápán sociálně orientovanými historiky jako ontologická данost, ale jako sociální konstrukce⁷⁶ stejně jako jiné instituce a organizace. V souvislosti s vlivným dílem Petera L. Bergera a Thomase Luckmanna⁷⁷ mu však toto konstatování neubírá nic na jeho skutečnosti, důležitosti ani moci. Úkolem historiků stejně jako úkolem politiků je hledat vazby mezi státem (strukturou, organizací) a poddaným/občanem (jedincem, člověkem). Jeden není produktem druhého, ale oba jsou v neustálé vzájemné interakci a pojetkem mezi oběma je diskurz: stát existuje jen tehdy, pokud o něm jeho občané mluví jako o skutečnosti.⁷⁸ Pravidelné a systematické napojení politiky na termíny a způsob řeči má tedy svou historii, a může se tedy stát předmětem historické diskurzivní analýzy jako legitimní výzkumné metody propojující dějiny pojmů a idejí s dějinami jejich používání.⁷⁹ Počátky státu tedy lze hledat tehdy, když se renesančním myslitelům podařilo označit novou společenskou entitu a šlo přitom o jeden ze zásadních momentů v politickém myšlení lidstva, který měl záhy přímý vliv i na vládní praxi, jež jej původně vytvořila. Pierre Bourdieu mluví v této souvislosti o symbolické moci, která má vliv na pojmenování věcí, určuje kategorie, pomocí nichž mají lidé vnímat svět, a tak tvoří věci slovy.⁸⁰

Podpořeno mocí, jež za ním stála, si i slovo „stát“⁸¹ brzy našlo své místo vedle pojmů jako „království“, „císařství“, „země“ nebo „republika“. Záhy mu byly při-

75 Roger CHARTIER, *Die unvollendete Vergangenheit. Geschichte und die Macht der Weltauslegung*, Frankfurt am Main ²1992, zejména s. 11–17.

76 Thomas J. BIERSTEKER – Cynthia WEBER (edd.), *State Sovereignty as Social Construct*, Cambridge 1996.

77 Peter L. BERGER – Thomas LUCKMANN, *The Social Construction of Reality. A Treatise of the Sociology of Knowledge*, New York 1966. Poprvé ukázali propojení mezi historickou skutečností a věděním medievisté Georges Duby v případě představy o trojím lidu (1978) a následně Otto Gerhard Oexle, např. na tématu paměti. Na látce raného novověku například Steven SHAPIN, *A Social History of Truth. Civility and Science in Seventeenth-Century England*, Chicago – London 1994.

78 A. LANDWEHR, *Diskurs*, zde s. 102–105.

79 TÝŽ, *Historische Diskursanalyse*, Frankfurt am Main – New York 2009. Základem je najít dobovou souvislost mezi třemi „W“: skutečností (*Wirklichkeit*), věděním (*Wissen*) a pravdou (*Wahrheit*).

80 S odkazem na knihu Johna AUSTINA, *How to Do Things with Words*, Oxford 1962 dále Pierre BOURDIEU, *Social Space and Symbolic Power*, *Sociological Theory* 4, 1989, s. 14–25, zde s. 23.

81 Werner CONZE (ed.), *Staat und Souveränität*, in: Reinhard Koselleck (ed.), *Geschichtliche Grundbegriffe* VI, Stuttgart ²1992, s. 8–25.

řazeny i vlastnosti (suverenita), díky nimž mohl být natolik personifikován, že mu mohla být přisouzena jakási vůle. Tu označil bývalý italský jezuita Giovanni Botero roku 1589 termínem státní zájem či státní rezóna, jež později umožňovala politikům odložit etická omezení a jednat v zájmu státu pouze s odvoláním na nutnost.⁸² Takové „oduševnění“ státu umožnilo dále rozpracovat již dříve používanou metaforu živého organismu, jenž má mnoho končetin i hlavu a lze jej zobrazit jako antropomorfní bytost s žezlem a berlou, podobně jako to učinil Václav Hollar na titulním listě slavného Leviathanu Thomase Hobbesa.⁸³ Téměř od počátku raného novověku tedy stát provokoval soudobou představivost a lákal k vizualizaci, která odpovídala nejčastěji používaným metaforám.⁸⁴ Podobnost člověku také znamenala, že může stát trpět řadou neduhů, na které je třeba nalézt lék. V souladu s novoplatónskou filozofií se hledání vhodné medicíny odehrávalo v rovinách mikrokosmu, který představoval člověk a jeho vnitřní uspořádání, a makrokosmu, tedy státu.⁸⁵ Lékařskou terminologii v době osvícenství vystřídala terminologie z oblasti technických věd a stát se stal strojem, který pracuje podle jasných a racionálních pravidel, jehož mechanismy je třeba zpočátku správně nastavit, občas promazat soukolí a čas od času opravit. Také vizualizace státu se v této době změnila a místo vševládné bytosti, jejíž tělo se klene nad zemským povrchem, se vyjádřením státu staly spíše tabulky, které si žádaly vyplnění, a schémata představující funkční propojení státních institucí.⁸⁶ Celá představa o státu a vlastně stát sám se stal úspěšným produktem dobového diskurzu, který se sice v průběhu raného novověku proměňoval, ale který vždy již se státem počítal.

82 Friedrich MEINECKE, *Die Idee der Staatsräson in der neueren Geschichte*, München – Berlin 1924; Roman SCHNUR, *Staatsräson. Studien zur Geschichte eines politischen Begriffs*, Berlin 1975; Herfried MÜNKLER, *Im Namen des Staates. Die Begründung des Staatsräson in der Frühen Neuzeit*, Frankfurt am Main 1987.

83 Horst BREDEKAMP, *Thomas Hobbes visuelle Strategien. Der Leviathan, Urbild des modernen Staates*, Berlin 1999.

84 Quentin SKINNER, *Reason and Rhetoric in Philosophy of Hobbes*, Cambridge 1996, 2004.

85 Dietmar PEIL, *Untersuchungen zur Staats- und Herrschaftsmetaphorik in literarischen Zeugnissen von der Antike bis zur Gegenwart*, München 1983. Srovnání politika a lékaře se nachází již v Platónově dialogu Gorgias.

86 Barbara STOLLBERG-RILINGER, *Der Staat als Maschine. Zur politischen Metaphorik des absoluten Fürstenstaats*, Berlin 1986.

Politické dějiny a především dějiny státu prožívaly po druhé světové válce nejen v německém prostředí kritické období. Zkušenost se státem, jenž nabobtnal do ob-
ludných, totalitních rozměrů jim ubíraly nejen na přitažlivosti, ale zpochybňovaly
zatím ustálená interpretační schémata daná Rankem, Schmollerem nebo Hintzem.
Není divu, že Jacques Le Goff označil politické dějiny roku 1971 za mrtvé.⁸⁷ Přesto
si historici napříč Evropou uvědomovali, že je třeba se s politikou či lépe řečeno
s politickou sférou lidských dějin (političnem) vypořádat a že od ní nelze jednodu-
še abstrahovat. Jednu z možností, jak by bylo možné oživit politické dějiny, navrhl
roku 1975 Hans Ulrich Wehler, který je hodlal v duchu bielefeldské školy postavit
na sociálním základě.⁸⁸ Výsledkem byla cesta, která vyústila ve výše zmíněném na-
pojení na sociologii, jež hledalo inspiraci v sociologických modelech. Druhá cesta
navazovala na výsledky kulturní antropologie a předcházela jí dlouhá diskuze o vy-
mezení pojmu kultura, který sám prošel od 18. století dynamickým vývojem.⁸⁹ Pů-
vodní význam kultury ji totiž vnímal jako soubor jevů vyňatý z celku dějin a stavěl
ji vedle politiky, náboženství, hospodářství nebo umění. Karl Lamprecht jí na kon-
ci 19. století přisoudil vlastní dynamiku, odlišnou od politických dějin, jejichž mez-
níky pro ni znamenaly jen málo, a snažil se tak kulturní dějiny emancipovat od teh-
dy dominantních dějin politických.⁹⁰ Kulturní antropologie však přinesla jiný, širo-
ký pojem kultury,⁹¹ která nemá být segmentem společnosti s vlastními pravidly,
nýbrž „[obecným] *systemem kolektivního konstruování smyslu, pomocí něhož lidé de-
finují skutečnost*“.⁹² V důsledku antropologických bádání došlo k relativizaci základ-
ních rozlišovacích pojmů jako „důležité“ a „nedůležité“, „pravdivé“ a „nepravdivé“,
„dobré“ a „špatné“, protože to, co evropská kultura považuje za krásné, se může jevit

87 Jacques LE GOFF, *Is politics still the backbone of history?*, Daedalus 100, 1971, s. 1–19.

88 Hans Ulrich WEHLER, *Moderne Politikgeschichte oder „Große Politik der Kabinette“*, Geschichte und Gesellschaft 1, 1975, s. 344–369.

89 Ute DANIEL, „Kultur“ und „Gesellschaft“. Überlegungen zum Gegenstandsbereich der Sozialge-
schichte, Geschichte und Gegenwart 19, 1993, s. 69–99. Také TÁŽ, *Kompendium Kulturgeschichte-
te. Theorie, Praxis, Schlüsselwörter*, Frankfurt am Main 2001.

90 TÁŽ, „Kultur“, s. 69–71.

91 Aplikaci kulturněantropologických závěrů do historické vědy umožnila zejména kniha Clifforda
GEERTZE, *Interpretation of Cultures. Selected Essays*, New York 1973 (česky jako *Interpretace
kultur. Vybrané eseje*, Praha 2000).

92 U. DANIEL, „Kultur“, s. 72: „[Kultur ist] *das System kollektiver Sinnkonstruktionen, mit denen
Menschen die Wirklichkeit definieren.*“

na druhé straně zeměkoule jako ošklivé a naopak.⁹³ Je to tedy člověk, kdo dává věcem nejen jména jako Adam na počátku biblické knihy Genesis, ale také význam (*Bedeutung*) a smysl (*Sinn*). Nemusí se přitom jednat o žádný slavnostní akt: člověk vytváří kulturu automaticky tím, že jedná. Na rozdíl od Adama ovšem není při podobné činnosti zcela svobodný, ale je svázán obecnějšími představami, historií nebo vztahy s ostatními lidmi; obrazně řečeno je chycen v síti, kterou si sám upletl. Je přitom lhostejné, zda takto vytváří oblast náboženství, hospodářství nebo politiky, a proto lze mluvit o kultuře konfesní, ekonomické a také politické. Kulturním výkonem člověka tedy není jen výjimečný umělecký počín, ale vlastně jakékoli vztažení se jedince k celku. Kulturní dějiny mají za úkol zkoumat mimo jiné, jak se proměňoval v průběhu historie význam a smysl nejobyčejnějších věcí včetně těch, které člověk v určité epoše vůbec neproblematizuje, bere je automaticky jako samozřejmé nebo dokonce přirozené. Předměty kulturních dějin jsou proto často na první pohled bizarní (vůně, ticho, čistota). Stejně tak ale můžeme zkoumat i objekty, které tradičně patří do portfolio historického bádání, včetně státu. V zásadě však nejde o předmět bádání, ale o přístup k historickému materiálu, a proto ani německé *Frauengeschichte* nejsou jen dějinami žen.⁹⁴

Široký pojem kultury odmítla řada historiků akceptovat.⁹⁵ Kriticky se k němu stavěl ve svých raných dílech i vlivný sociolog Niklas Luhmann, jemuž nabourával jeho představu autopoietických systémů.⁹⁶ Nesporným úspěchem široce pojaté představy o kultuře však je, že propojila dva dosud spíše konkurenční proudy historické vědy: historickou antropologii, zkoumající člověka a jeho svět, a historickou sociologii, zkoumající struktury lidské společnosti. Kultura je právě oním pojítkem, je tím, co spojuje člověka s nadosobními strukturami.⁹⁷ V oblasti zkoumání dějin státu tak mají dějiny politické kultury⁹⁸ za úkol popisovat všechny vazby

93 Jak upozornil např. Hayden White, takto pojatý koncept kultury má značný dekonstrukční (až relativizační) potenciál. Dále Victoria E. BONNELL – Lynn HUNT, *Introduction*, in: Tíž (edd.), *Beyond the Cultural Turn. New Directions in the Study of Society and Culture*, Berkeley 1999, s. 1–32.

94 U. DANIEL, „Kultur“, s. 94–95.

95 K odlišnému chápání pojmu „kultura“ v kontextu politických dějin Thomas MERGEL, *Überlegungen zu einer Kulturgeschichte der Politik*, *Geschichte und Gesellschaft* 28, 2002, s. 574–606.

96 Rainer WALZ, *Der Begriff der Kultur in der Systemtheorie*, in: Barbara Stollberg-Rilinger (ed.), *Was heißt Kulturgeschichte des Politischen?*, Berlin 2005, s. 97–113.

97 Martin DINGES, „Historische Anthropologie“ und „Gesellschaftsgeschichte“. *Mit dem Lebensstilkonzept zu einer „Alltagskulturgeschichte“ der frühen Neuzeit?*, *ZHF* 24, 1997, s. 179–214.

98 Termín „politická kultura“ pochází z prostředí anglosaské sociologie a poprvé jej definovali jako vztah jedince ke společnosti v oblasti politiky Gabriel A. ALMOND – Sidney VERBA, *Civic Culture*, Princeton 1963.

mezi lidmi (poddanými, šlechtici, panovníkem) a politickými strukturami, zejména potom vztah jedinců k autoritám, způsob řešení kulturních konfliktů, jež vznikají přiřazováním různého významu a smyslu stejným věcem a nezářda ústí v násilí,⁹⁹ reprodukci skupinových mýtů, konstrukci lokálních identit, vkládání politických významů do událostí a praktik nebo formy politické participace.¹⁰⁰ Propojením s dějinami každodennosti potom přichází klíčová otázka, dosud zkoumaná především na poli dějin 19. a 20. století, a sice, jak zasahovaly politické (mocenské) instituce včetně státu do života svých členů (poddaných obyvatel státu, později občanů) a jak modelovaly jejich životní světy (*Lebenswelten*)¹⁰¹ a určovaly horizonty jejich očekávání.¹⁰²

Každý produkt kultury má svou fyzickou podstatu (materialitu), jeho význam a smysl však určuje to, co symbolizuje. Většina kulturních artefaktů proto v sobě obsahuje rovinu symbolu. To platí o čtyřrohé m klobouku francouzských lékařů 17. století¹⁰³ stejně jako o archivním dokumentu, který má pouze takový význam, jaký mu přisoudili historici.¹⁰⁴ Vytváření i chápání symbolu umožňuje podle Ernsta Cassirera lidem vrozená schopnost symbolické pregnance, která si dokáže uvědomit rozdíl mezi věcí samotnou a jejím významem a dokonce pomocí symbolů vytvořit soudržný abstraktní systém. Cassirerovy symbolické systémy (jazyk, náboženství, mýtus, věda, umění) však nejsou autonomní, ale jsou pevně svázány se společnostmi a také s politikou. Nejen vypjaté momenty jako korunovace nebo královské pohřby, ale veškeré politické dění má svou symbolickou hodnotu a změna

99 Barbara STOLLBERG-RILINGER – Thomas WELLER (edd.), *Wertekonflikte – Deutungskonflikte*, Münster 2007.

100 Carola LIPP, *Politische Kultur und das Politische und Gesellschaftliche in der Kultur*, in: Wolfgang Hardtwig – Hans Ulrich Wehler (eds.), *Kulturgeschichte heute*, Göttingen 1996, s. 78–110, zejména s. 85–87.

101 Rudolf VIERHAUS, *Die Rekonstruktion historischer Lebenswelten. Probleme moderner Kulturgeschichtsschreibung*, in: Silvia Serena Tschopp (ed.), *Kulturgeschichte. Basistexte*, Stuttgart 2008, s. 109–120. Termín „životní svět“ pochází z fenomenologické filozofie Edmunda Husserla a do sociologie jej uvedl Alfred Schütz (srov. posmrtně Thomasem Luckmannem vydané dílo *The Structure of the Life-World*, Evanston 1973). O dvacet let později jej do historiografie začal prosazovat R. Vierhaus.

102 Dieter LANGEWIESCHE, *Sozialgeschichte und politische Geschichte*, in: Wolfgang Schieder – Volker Sellin (eds.), *Sozialgeschichte in Deutschland. Entwicklungen und Perspektiven im internationalen Zusammenhang I*, Göttingen 1986, s. 9–32, zde s. 22nn.

103 Roger CHARTIER, *Kulturgeschichte zwischen Repräsentationen und Praktiken. Einleitung*, in: S. S. Tschopp (ed.), *Kulturgeschichte*, s. 95–108, zde s. 101–102. Lékaři sice klobouk nepotřebovali k výkonu svého zaměstnání, ale byl symbolem jejich profese.

104 Natalie ZEMON DAVIS, *Fiction in the Archives. Pardon Tales and Their Tellers in Sixteenth-Century France*, Stanford 1987.

v symbolice či reinterpretace základních symbolů vždy značila jako v předvečer evropské reformace nebo v době francouzské revoluce hlubokou proměnu společenských i politických situací.¹⁰⁵ Řada symbolů přitom dokáže vysvětlovat věci, které jsou jinak jen obtížně uchopitelné, protože jsou příliš abstraktní (šaty jsou symbolem společenského postavení, klíče předávané před městskými branami představují celek města) nebo paradoxní (kříž symbolem utrpení i vítězství Krista nad smrtí). Symbolem se může stát i zcela obyčejná věc, na rozdíl od pouhého znaku však má vždy komunikační funkci: chce něco podstatného sdělit. Oproti staršímu bádání (Murray J. Edelman)¹⁰⁶ je v současnosti poukazováno spíše na konstruktivní rozměr symbolů, přičemž je důraz kladen na jejich funkci spojovat společnost (např. zpřítomňováním kolektivních hodnot) a významně přispívat k úspěchu komunikace, jež je hojně používá při sdělování složitých myšlenkových konstrukcí. Abstrakta jako „stát“ nebo „moc“ byla proto často sdělována skrze symbolickou komunikaci, jež měla klíčový význam pro úspěch každého nového diskurzu, tedy i státu, jehož cílem bylo nabídnout určitý model společenské jednoty.¹⁰⁷ Symboly samy sice jednotu společnosti nevytvoří (k tomu je třeba politická událost nebo akce), ale mohou orientovat myšlení a emoce jednotlivců jedním směrem.¹⁰⁸ Nejsou tedy pouhým ornamentem dějin, ale do značné míry hybateli dění. Jejich vztah ke vzniku raně novověkého státu však byl ambivalentní: na jednu stranu mohou státoprávní symboly přispět k upevňování kolektivních svazků a k bližšímu připoutání periferií k jádru (viz role svatováclavské koruny vzhledem k integraci zemí Koruny české), na druhou stranu uchovávaní vlastních symbolů značí přežití určité skupiny navzdory centralizačnímu tlaku (české jazykové promluvy v rámci českého korunovačního rituálu). V obou případech posilovaly symboly identitu společenství. Vznik státu proto musel být spojen s vytvořením nového souboru symbolů nebo

105 Andreas PRIBERSKY – Berthold UNFRIED (edd.), *Symbole und Rituale des Politischen. Ost- und Westeuropa im Vergleich*, Frankfurt am Main 1999.

106 Role symbolů v politice přitom nemusí znamenat jen manipulaci, jak uvádí Murray J. EDELMAN, *The Symbolic Uses of Politics*, Urbana 1964. K tomu dále Thomas MEYER, *Die Inszenierung des Scheins. Voraussetzungen und Folgen symbolischer Politik*, Frankfurt am Main 1992.

107 Symbolické komunikaci se věnoval v letech 2000 až 2011 v Münsteru Sonderforschungsbereich (SFB 496) Symbolische Kommunikation und gesellschaftliche Wertesysteme vom Mittelalter bis zur Französischen Revolution. Stručně byl tento zvláštní výzkumný projekt představen v textu Gerd ALTHOFF – Ludwig SIEP, *Symbolische Kommunikation und gesellschaftliche Wertesysteme vom Mittelalter bis zur Französischen Revolution*, *Frühmittelalterliche Studien* 34, 2001, s. 393–412.

108 Michael WALZER, *On the Role of Symbolism in Political Thought*, *Political Science Quarterly* 82, 1967, s. 191–204.

s reinterpretací těch stávajících. Na rozdíl od Cassirera a jeho představy o autonomii symbolů vznášejících se nad lidskou společností je třeba brát v potaz zásadní provázání symbolů s člověkem jako s tím, kdo je interpretuje. S odkazem na sémiotický trojúhelník Charlese S. Peirceho je tedy u všech symbolů včetně těch státních třeba zohlednit nejen znak a jím označovaný objekt, ale také interpreta, který oba spojuje. Proto může stejný státní symbol spojovat i rozdělovat, budovat společenství i jej nenávratně poškozovat. Raně novověká mentalita počítala s tím, že je svět plný symbolů, že je souborem znamení, která se stávají pochopitelná jen tehdy, dokážeme-li je dešifrovat pomocí autoritativních textů (např. Bible).¹⁰⁹ Současný historik má tedy před sebou nelehký úkol postihnout raně novověkou interpretaci symbolů, které však v procesu osvěcenského odkouzlování světa (M. Weber) zásadně proměnily či úplně ztratily svůj význam. Zároveň se však změnila i sama metoda, jak k symbolům člověk přistupuje, a emoce, které vzbuzují.

Stát se z kulturně antropologického pohledu jeví jako jedna z možností, jak koncentrovat moc, jež se běžně nachází v mezilidských vztazích. V raném novověku existovala pluralita mocenských institucí, aniž by mezi nimi panovaly jasné hierarchické vztahy nebo měly zřetelně vymezená vlivová teritoria (rod/rodina, církev, vesnické nebo městské komunity, panství). Již Jean Bodin však definoval v 16. století stát jako instituci, která drží na daném území nejvyšší moc (v jeho rukách se nachází *summa potestatis*),¹¹⁰ která je složena jednak z monopolu fyzického násilí (M. Weber),¹¹¹ jednak z monopolu symbolické moci (P. Bourdieu).¹¹² Zatímco pomocí toho prvního stát definoval a vykonával právo, chránil osobní bezpečnost obyvatel a veřejný pořádek a bránil je před ostatními státy,¹¹³ ten druhý umožňoval státu pojmenovávat skutečnost a každé věci přisuzovat její význam a smysl.¹¹⁴ Po obyvatelích vyžadoval stát prostřednictvím svého aparátu nejen to, aby se podřídili jeho zákonům a respektovali jeho orgány, ale také, aby se podřídili diskurzu, který nastolil, aby akceptovali jeho autorizovanou verzi morálních norem i sociální reali-

109 Bernd ROECK, *Die Wahrnehmung von Symbolen in der Frühen Neuzeit. Sensibilität und Alltag in der Vormoderne*, in: Gert Melville (ed.), *Institutionalität und Symbolisierung. Verstetigungen kultureller Ordnungsmuster in Vergangenheit und Gegenwart*, Köln – Weimar – Wien 2001, s. 525–539.

110 W. CONZE (ed.), *Staat und Souveränität*, s. 107–128.

111 Max WEBER, *Základní sociologické pojmy*, in: Miloš Havelka (ed.), *Metodologie, sociologie, politika*, Praha 1998, s. 135–171, zde s. 163–171.

112 Gerhard GÖHLER – Rudolf SPETH, *Symbolische Macht. Zur institutionentheoretischen Bedeutung von Pierre Bourdieu*, in: R. Blänkner – B. Jussen (edd.), *Institutionen*, s. 17–48.

113 J. WINCKELMANN (ed.), *M. Weber, Wirtschaft und Gesellschaft*, s. 516–517.

114 Pierre BOURDIEU, *Was heißt sprechen? Die Ökonomie des sprachlichen Tausches*, Wien 1990.

ty, čímž stanovil horizont jejich očekávání a legitimizoval své budoucí jednání.¹¹⁵ Stát se v průběhu dějin vyvinul v nejdůležitějšího aktéra politiky, protože až do nástupu nových médií zásadně ovlivňoval produkci myšlenkových kategorií; zároveň byl sám příkladem velmi úspěšného diskurzu, který se prosadil v konkurenci svých soupeřů natolik, že mohl být v 19. století považován za projev „objektivního ducha“ (Hegel). O jiném politickém uspořádání společnosti se na dlouhá desetiletí de facto přestalo mluvit navzdory zkušenostem s obludným státem nacistické a komunistické totality.

Mediální konstrukce moci

Nastolení a hlavně udržování dominantního diskurzu vyžadovalo po státu značnou ostrážitost a nemálo úsilí. Na počátku novověku totiž podle řady historiků v čele s Richardem van Dülmenem došlo ke vzniku subjektu, nového typu sebeuvědomění člověka, který začal svá díla podepisovat a začal reflektovat zákruty vlastního života.¹¹⁶ Vedle objevení antické mentality v duchu humanismu se na tomto procesu podílela zejména protestantská i katolická reformace, které kladly na bedra každého jedince nové povinnosti související s introspekci: stačí připomenout duchovní cvičení Ignáce z Loyoly a důraz na zpytování svědomí.¹¹⁷ To vytvořilo uvnitř člověka autonomní sféru, kam se mohl skrýt před mocí, myslet si o ní své a třeba se jí i vysmívat. Navíc byl od 17. století pohled na sebe sama, na jiné lidi i na svět okolo sebe stále více racionalizován, což vyvrcholilo o století později v osvícenství a přidalo další tlak na instituce, které poutaly pozornost kritického myšlení a musely se stále častěji bránit nejrůznějším útokům. To se týkalo jak raně novověkých církví a náboženských společenství, tak i politických institucí, mezi nimiž začal první místo zastávat stát, a nutilo je to podávat mimořádné výkony.

Čelit všem subverzím znamenalo buď přistoupit vůči vlastním obyvatelům k brachiálnímu násilí, což bývá dlouhodobě neudržitelné, nebo pečovat o vlastní legitimitu, tedy uznání své autority ze strany obyvatelstva. To vyžadovalo pozor-

115 Michel FOUCAULT, *Řád diskurzu*, in: Týž, *Diskurs, autor, genealogie. Tři studie*, Praha 1994, s. 7–39.

116 Richard VAN DÜLMEN (ed.), *Die Entstehung des Ich. Die Geschichte der Individualisierung vom Mittelalter bis zur Gegenwart*, Köln 2001.

117 K významu ušní zpovědi a dalších forem „institucionalizované sebereflexe“ např. Alois HAHN, *Zur Soziologie der Beichte und anderer Formen institutionalisierter Bekenntnisse*, *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 34, 1982, s. 407–434.

nost a vynucovalo si, aby s ním stát komunikoval. Nezbytnost akceptovat nejvyšší moc státu musela být neustále zdůrazňována, obhajována a zdůvodňována. Nejčastěji se stát stavěl do role obhájce stávajícího řádu a zavedeného pořádku. V této legitimizační argumentaci spolupracoval především s církevními autoritami, jež mu zaručovaly, že jeho vlastní řád nebude v rozporu s univerzálním řádem světa, a naopak podtrhovaly vzájemnou kompatibilitu náboženského a politického systému. Stát potom mohl vystupovat jako hráz proti chaosu, který číhal za jeho hranicemi.

Až do osvětlení byly evropské státy, mezi nimiž převládaly monarchie, personifikovány v osobě svého vladaře, jehož moc se odvíjela od Božího pověření, jež dostával prostřednictvím církevních autorit, od genealogie odkazující na množství výjimečných předků a od průběžně potvrzovaných ctností.¹¹⁸ Srozumitelné však bylo zejména připodobnění panovníka k otci, který dokáže zajistit svou rodinu a který představoval až do 18. století ideální typ politika. Význam legitimizační figury otce se projevil silně především ve chvíli, kdy měla nastoupit na trůn královna, což jako v případě Anglie 16. století vedlo k enormnímu nárůstu různých legitimizačních koncepcí spojených s její postavou (Alžběta I. jako Gloriana, Astraea, Panna-bojovnice analogická s katolickou Pannou Marií atd.).¹¹⁹ K obhajobě vlastní moci využíval král tradiční prostředky, které antropologie popsala i v neevropských společnostech, zejména potom rituály,¹²⁰ jež pomáhaly periodickému obnovování síly panovníka, a také srozumitelnou mytologii, vysvětlující existující řád a odkazující na jeho původ.¹²¹ Přes veškerou snahu se však stát neustále nacházel mezi uctíváním, přijetím a zpochybněním, odmítnutím ze strany svých obyvatel; komunikace s nimi tedy musela být dostatečně intenzivní, aby nedošlo ke katastrofě.

Formu komunikace do značné míry určovala vhodná média, která měla za úkol podpořit reprodukcí a kontinuitu dané instituce, tedy státu, jenž byl udržován především skrze komunikaci mezi navzájem cizími osobami.¹²² Tím nejstarším médiem pro sdělování informací bylo osobní setkání, během něhož docházelo k roz-

118 K. S. REHBERG, *Die stabilisierende „Fiktionalität“*, s. 403.

119 D. FREIST, *Einleitung*, s. 30–33.

120 Při rozlišení ceremoniálu a rituálu se přiklání ke klasické etnologické definici Émila Durkheima, který rituál chápal jako symbolické jednání s přesahy do transcendentální (sakrační) sféry. Také Doris BACHMANN-MEDICK, *Cultural Turns. Neuorientierungen in den Kulturwissenschaften*, Reinbek bei Hamburg 2007, s. 111–112. Zde i další varianty rozlišení obou pojmů.

121 Frank BECKER, *Begriff und Bedeutung des politischen Mythos*, in: B. Stollberg-Rilinger (ed.), *Was heißt*, s. 129–148.

122 K politické komunikaci v raném novověku existuje velké množství sborníků a kolektivních monografií, které většinou spojuje jméno prof. Luisy Schorn-Schütte, působící dlouhá léta na Johann-Wolfgang Goethe Universität ve Frankfurtu nad Mohanem.

hovoru, jenž byl omezen fyzickými podmínkami (slyšitelností, viditelností) a porozuměním. Mezi přímo komunikujícími lidmi nastávalo „zspolečnění“ (*Vergesellschaftung unter den Anwesenden*)¹²³ a primárním médiem této komunikace bylo tělo přítomných: jeho oblečení, insignie a šperky, mimika, gestika, postoj, rétorika. V politické komunikaci šlo o uplatňování moci, která není H. Arendtovou vnímána jako vlastnictví mocného člověka, ale jako vztahový fenomén, který vyrůstá z mezilidských kontaktů.¹²⁴ Podle Niklase Luhmanna se v této komunikaci může zrodit politické rozhodnutí, jehož úkolem je působit tak, aby bylo následně akceptováno jako obecně platné a závazné. Německý historik Rudolf Schlögl zdůraznil, jak odlišná je politika praktikovaná v těchto relativně malých skupinách od moderní politiky zacházející s daleko větším počtem lidí rozmístěným na obrovské ploše státu. Schlöglůva „společnost přítomných“ (*Anwesenheitsgesellschaft, face-to-face society*) je nejen společností přímé interakce v rámci vesnických či městských komunit,¹²⁵ kde se jejich obyvatelé osobně znají a fyzicky se potkávají, ale také společností zemského/říšského sněmu nebo panovnického dvora, kde politiku mohou dělat jen lidé, kteří se setkají v zasedacím sále, nebo kteří se nacházejí v blízkosti panovníka.¹²⁶ Vyjednávání z očí do očí v takovém stísněném prostoru má i dnes jiná pravidla, než která platí při negociacích na větší vzdálenosti, a snáze se dosahuje alespoň zdánlivého konsensu, protože nesouhlas může znamenat okamžité vyloučení z daného společenství, jež bylo pro přežití raně novověkého člověka zásadní. Politika byla koncentrována v uzavřených prostorech, kde se vybraní členové společenství scházeli, aby postupně sladili své postoje a koordinovali svá očekávání: v audienciálních síních a sálech panovníkových poradních orgánů, ve sněmovnách a na radnicích, ale také v kostelech, na náměstích nebo v tavernách.¹²⁷ Při rozhodování při-

123 André KIESERLING, *Kommunikation unter Anwesenden. Studien über Interaktionssysteme*, Frankfurt am Main 1999.

124 Hannah ARENDTOVÁ, *O násilí*, Praha 2004, s. 36 (orig. *On Violence*, 1970).

125 Schlöglův teoretický závěr vychází mimo jiného z dvoudílné práce Peter BLICKLE, *Kommunalismus. Skizzen einer gesellschaftlichen Organisationsform I-II*, München 2000. Teoreticky lze kořeny konceptu společnosti přítomných sledovat k Erving GOFFMAN, *Interaction Ritual. Essays on Face-to-Face Behavior*, New Jersey 1967, zásadní vliv potom měla kniha Jens LOENHOFF, *Die kommunikative Funktion der Sinne. Theoretische Studien zum Verhältnis von Kommunikation, Wahrnehmung und Bewegung*, Konstanz 2001.

126 Rudolf SCHLÖGL, *Der frühneuzeitliche Hof als Kommunikationsraum. Interaktionstheoretische Perspektiven der Forschung*, in: Franz Becker (ed.), *Geschichte und Systemtheorie. Exemplarische Fallstudien*, Frankfurt am Main 2004, s. 185–225; TÝŽ, *Anwesende und Abwesende. Grundriss für eine Gesellschaftsgeschichte der Frühen Neuzeit*, Konstanz 2014, s. 247–282.

127 Susanne RAU – Gerd SCHWERHOFF, *Öffentliche Räume in der Frühen Neuzeit. Überlegungen zu Leitbegriffen und Themen eines Forschungsfeldes*, in: Tiž (edd.), *Zwischen Gotteshaus und*

tom převažovaly faktory typické pro stratifikační společnost (N. Luhmann), v níž platil místo principu většiny princip cti, který se odrážel v uspořádání jednacího prostoru i v ceremoniálním pořádku samotného jednání (v posloupnosti projevu, ve struktuře gest atd.). Rozhodování nebylo rozvažováním o alternativách, ale posuzováním jediného dominantního názoru a snášením argumentů *pro et contra*.¹²⁸

Vynález knihtisku a doslova exploze používání písma v mezilidských vztazích potom přinesly zásadní proměnu politiky.¹²⁹ Písmo funguje jako médium podporující distanci a oddělení adresáta od přímého smyslového vjemu: člověk nemusel být přítomen, a přesto věděl, co se stalo, což umožnilo akumulovat pozorování.¹³⁰ Ještě více zdůraznilo význam prostoru, jenž přestal být chápán punktuálně jako soubor navzájem oddělených lokalit, ale plošně: do panství nově vznikajícího teritoriálního státu patřily nejen jednotlivé enklávy, ale i plocha mezi nimi a tato plocha musela být do detailů popsána, zmapována a ohraničena. Prostor je však také prostorem sociálním: je nesen jednotlivými aktéry. Sociálně se prostory mohou navzájem překrývat: dvorští řemeslníci byli součástí prostoru dvora stejně jako rezidenčního města, v němž bydleli. Prostor přestává být fyzickým pozadím dějů, ale pojmem, pomocí něhož jsou sociální vztahy definovány. Sociální a symbolické chápání prostoru, které do historiografie přinesla Susanne Rau pod vlivem studií politického geografa Edward Sojy¹³¹ a socioložky Martiny Löw, je klíčové pro pochopení politiky ve společnosti „rozsáhlé“, ve společnosti, kde se většina lidí navzájem nezná, nikdy se osobně nesetkala a vychází ze zcela odlišných životních zkušeností.¹³² Prostor může být identický s teritoriem státu, může ale zůstat jen v myslích osob jako představa například ve formě nároku na dávno ztracená území nebo prosté vzpomínky na vykonanou cestu; jinou kvalitu měl prostor cílový a jinou území, skrze které vybraný jedinec pouze projížděl. Člověk raného novověku si vytvá-

Taverne. Öffentliche Räume in Spätmittelalter und Früher Neuzeit, Köln – Weimar – Wien 2008, s. 11–52.

128 Rudolf SCHLÖGL, *Interaktion und Herrschaft. Probleme der politischen Kommunikation in der Stadt*, in: B. Stollberg-Rilinger (ed.), *Was heißt*, s. 115–128, zde s. 128.

129 Cornelia BOHN, *Schriflichkeit und Gesellschaft. Kommunikation und Sozialität in der Neuzeit*, Opladen 1999.

130 R. SCHLÖGL, *Anwesenende*, s. 46.

131 Srov. Sojovu teorii tří prostorů (fyzického, sociálního a imaginárního): Edward SOJA, *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory*, London 1989.

132 Prostor není chápán jako neměnný „kontajner“ sociálních vztahů a jejich vnější kulisa, nýbrž jako sociální konstrukce vytvořená lidmi v procesu nazývaném anglickým slovem „spacing“. Dále Martina LÖW, *Raumsoziologie*, Frankfurt am Main 2001. K aplikaci na historickou látku srov. Susanne RAU, *Räume. Konzepte, Wahrnehmungen, Nutzungen*, Frankfurt am Main 2013, s. 123–196.

řel na základě zkušenosti mentální mapy, v nichž propojoval fyzické danosti prostoru se subjektivním vnímáním, vlastní paměti a symbolickým kódováním.¹³³ A také stát postupně přicházel s požadavkem na co nejpřesnější mapování svého území, při němž už nestačilo vágní určení hranic daných přírodními podmínkami. Se vznikem státu je tudíž neodmyslitelně spojeno vytyčování hranic a vytváření map a plánů, které představovaly nejen praktickou pomůcku při orientaci státních úředníků, ale také do sebe vtělovaly symbolickou představu o panství státu, které vizualizovaly.¹³⁴

Panovnický dvůr a stát

Změnu v chápání prostoru lze dobře demonstrovat na proměně přístupu k jeho správě ze strany politických elit. Ty si uvědomovaly význam vzdáleností při správě panství¹³⁵ a tento význam byl reflektován také při zvažování fyzické (ne)přítomnosti panovníka v dané lokalitě. Rozvoj písemného řízení státu a vzrůstající efektivita jeho úředníků mu umožnily, aby se usadil na jednom místě: ze středověkého cestujícího vládce (*rex ambulans*) se stal král sídlící ve své hlavní rezidenci, což zpětně akcelerovalo zvyšování výkonnosti státní byrokracie.¹³⁶ Tento fakt měl dva závažné důsledky. Za prvé musel být vytvořen systém reprezentací, který by panovníka dokázal zpřítomnit i mimo hradby hlavního města. Reprezentace mohla probíhat v podstatě čtyřmi způsoby. Na první dva upozornil již na konci 17. století francouzský učenec Antoine Furetière: *la représentation* může být opakované představení něčeho přítomného, co je prostou formou obtížně sdělitelné. Příkladem může být *castrum doloris*, prázdný katafalk inscenovaný v hlavních kostelech říše po smrti

133 Frithjof Benjamin SCHENK, *Mental Maps. Die Konstruktion von geographischen Räumen in Europa seit der Aufklärung*, Geschichte und Gesellschaft 28, 2002, s. 493–514.

134 Tanja MICHALSKY, *Raum visualisieren. Zur Genese des modernen Raumverständnisses in Medien der Frühen Neuzeit*, in: Alexander C. T. Geppert – Uffa Jensen – Jörn Weinhold (edd.), *Ortsgespräche. Raum und Kommunikation im 19. und 20. Jahrhundert*, Bielefeld 2005, s. 295–320.

135 Peter KOCH – Wulf OESTERREICHER, *Sprache der Nähe – Sprache der Distanz. Mündlichkeit und Schriftlichkeit im Spannungsfeld von Sprachtheorie und Sprachgeschichte*, Romanistische Jahrbuch 36, 1985, s. 15–43.

136 Rudolf SCHLÖGL, *Medien der Macht und des Entscheidens. Schrift und Druck im politischen Raum der europäischen Vormoderne (14.–17. Jahrhundert). Eine Einleitung*, in: Jan Marco Sawilla – Rudolf Schlögl (edd.), *Medien der Macht und des Entscheidens. Schrift und Druck im politischen Raum der europäischen Vormoderne (14.–17. Jahrhundert)*, Göttingen 2014, s. 7–32, zde s. 25–26.

krále, vyzdobené symboly, jimiž je reprezentován královský majestát a jeho ctnosti. Odlišným příkladem je postava raně novověkého diplomata nejvyššího ranku, který nejen krále reprezentoval, ale doslova jej ztělesňoval. Podobně i obraz panovníka, jemuž se poddaní klaní, je ztělesněním nepřítomného vladaře, nikoli jeho pouhým představením.¹³⁷ Thorstein Veblen přidal ve své knize *Teorie zahálčivé třídy* (*The Theory of the Leisure Class*)¹³⁸ na přelomu 19. a 20. století ještě třetí význam slova reprezentace, a sice jako veřejné představení, při němž je ostentativně demonstrována určitá distinkční vlastnost. V případě vyšší sociální vrstvy (Veblenovy zahálčivé třídy) je to především luxus dávaný najevo například skrze šaty nebo vkus.¹³⁹ Poslední z dominantních významů se poté týká moderního pojetí zastupitelské demokracie, v níž je pracováno s obecnou fikcí, že volení zástupci lidu reprezentují své voliče. V prvních třech případech vztahujících se k předmoderní době potom hrálo nezanedbatelnou roli umění, které reprezentovalo určitou sociální skutečnost pomocí estetických kvalit, jež dále zvyšovaly účinek takové reprezentace na recipienty (mj. na jejich paměť a emoce).

Za druhé vedlo usídlení krále na jednom místě k posílení duality centrum/periferie.¹⁴⁰ Úspěch při vytváření státu přitom do značné míry závisel na tom, jak se podařilo integrovat právě okrajové části monarchie.¹⁴¹ Panovnické cestování, tolik důležité pro vytváření vědomí jediné centrální moci, je nahrazováno rozesíláním královských portrétů (a jejich vyvěšováním na veřejných místech, např. na radnicích), organizováním dynastických slavností ve městech i mimo dvorské prostředí (např. u příležitosti svatby panovníka nebo narození jeho potomka) či vojenských přehlídek upozorňujících na slavné vítězství v bitvě nebo na uzavření míru. Tyto informace se dostávaly k obyvatelstvu podobnou cestou jako normy:¹⁴² byly prezentovány na veřejných prostranstvích formou promluv a řečových aktů a jejich popisy či vizuální zpodobnění byly také tištěny a následně šířeny mezi lidem.

Komunikace panovníka/státu a jeho poddaných/obyvatel neprobíhala během raného novověku kontinuálně, ale nárazově a koncentrovala se v bodech jed-

137 R. CHARTIER, *Kulturgeschichte*, s. 96–97.

138 Thorstein VEBLEN, *The Theory of the Leisure Class*, New York 1899 (česky *Teorie zahálčivé třídy*, Praha 1999).

139 Martin DINGES, *Von der Lesbarkeit der Welt zum universalisierten Wandel durch individuelle Strategien. Die soziale Funktion der Kleidung in der höfischen Gesellschaft*, Saeculum 44, 1993, s. 90–112.

140 R. WALZ, *Der Begriff*, s. 107.

141 Birgit EMICH, *Frühneuzeitliche Staatsbildung und politische Kultur. Für die Veralltäglichung eines Konzepts*, in: Barbara Stollberg-Rilinger (ed.), *Was heißt*, s. 191–205.

142 A. LANDWEHR, *Die Rhetorik*, s. 268nn.

notlivých událostí, které mívaly charakter „performance“.¹⁴³ Tím se tyto události vymykaly běžnému provozu a díky jejich výjimečnosti o nich bylo referováno, členové společnosti o nich ještě dlouho po jejich skončení rozmlouvali a rozvažovali. Měly tudíž diskurzivní rozměr, a tak pomáhaly zakládat či proměňovat diskurz, tedy například diskurz státu.¹⁴⁴ Performativní akce dostává význam až v okamžiku vyjádření, jakmile se veřejně projeví buď slovem, nebo scénicky.¹⁴⁵ Většina ceremoniálních, oficiálních úkonů u dvora měla performativní charakter, a to včetně nejčastější formy přímé politické interakce, tedy fyzického setkání, audience u panovníka. Velmi neostrá byla hranice mezi účinkujícími a diváky i mezi jevištěm a hledištěm, řada akcí pak byla představována vyloženě teatrálním způsobem (královský balet Ludvíka XIV.). Úkolem bylo působit synesteticky a vzbudit užitím nejrůznějších technik emoce a smyslové vzrušení až ohromení, které prohlubovalo paměťovou stopu a budilo pocit sounáležitosti se dvorem a se státem.¹⁴⁶ Ačkoli zkoumání emocí v politických kontextech předmoderní Evropy stojí teprve na začátku, už nyní se ukazuje, jak důležité bylo inscenování královského hněvu, ostentativní vyhlašování nenávisti nebo naopak náklonnosti, popř. mateřských citů při budování obrazu královny.¹⁴⁷ Přesto nelze mluvit v Evropě o teatrálním státu v tom smyslu, v jakém popisuje politické zřízení na tichomořském ostrově Bali Clifford Geertz; o expresivní politice, kde obřadní jednání není jen formou, ale podstatou společenství, však mluvit lze.¹⁴⁸ Raně novověký panovník nepromlouval ke svému lidu jen formou performancí jako herec v metafyzickém divadle, ale také jako byrokrat, jehož čas se dělil mezi dobu zábavy a odpočinku (*otium*) a práce (*negotium*), čímž se

143 K performativitě v raném novověku, překonávání hranic mezi divadlem a skutečností i mezi diváky a herci dále Erika FISCHER-LICHTE, *Estetika performativity*, Mníšek pod Brdy 2011 (orig. *Die Ästhetik der Performativität*, Frankfurt am Main 2004).

144 Diskurzivní pojetí historických událostí vnesl do obecnějšího povědomí Marshall Sahlins ve své knize o smrti kapitána Cooka. Srov. Marshall SAHLINS, *How „Natives“ Think. About Captain Cook For Example*, Chicago 1995.

145 Jürgen MARTSCHUKAT – Steffen PATZOLD, *Einleitung*, in: Tíž (eds.), *Geschichtswissenschaft und „performative turn“*. Ritual, Inszenierung und Performanz vom Mittelalter bis zur Neuzeit, Köln – Weimar – Wien 2003, s. 1–32, zde s. 10.

146 Srov. koncepci tzv. emocionálních komunit – dále Barbara ROSENWEIN, *Generations of Feeling. A History of Emotions 600–1700*, Cambridge 2016.

147 Gerd ALTHOFF, *Ira Regis. Prolegomena to a History of Royal Anger*, in: Barbara Rosenwein (ed.), *Anger's Past. The Social Uses of an Emotion in the Middle Ages*, Ithaca – London 1998, s. 59–74; Laurent SMAGGHE, *Les Émotions du prince. Émotion et discours politiques dans l'espace bourguignon*, Paris 2012; Ute FREVERT, *Gefühlspolitik. Friedrich II. als Herr über die Herzen*, Göttingen 2012.

148 Clifford GEERTZ, *Negara. The Theatre State in Nineteenth-Century Bali*, Princeton 1980.

stával vzorem jak pro státní aparát, tak i pro ostatní poddané. Tento model byl zdůrazňován již v 16. století (Filip II. Španělský), přetrval však až do 19. století s výraznou amplitudou v době osvícenství, kdy se v případě vybraných vládů stala jejich neúnavná práce pro veřejný blahobyt dominantní složkou jejich legitimacy a představa o ideálním panovníkovi jakožto prvním služebníkově státu (Fridrich II., Josef II.).¹⁴⁹

Pokud Niklas Luhmann vnímal dobu raného novověku jako přechod od stratifikované společnosti ke společnosti funkčně diferencované, potom panovnický dvůr představuje ideální materií pro zkoumání tohoto přerodu, protože se v něm obě hlediska setkávají a prolínají.¹⁵⁰ Příkladem může být změna étosu dvorské šlechty, která do něj ve Francii 17. století přidala i službu státu, a nepřímě tak deklarovala akceptování státního monopolu moci.¹⁵¹ Staré vnímání výlučnosti na základě urozeného původu se spojovalo s hrdostí na pozici v rámci stále více byrokratizovaných úřadů. Sepětí staré rodové aristokracie se státem jako s relativně novou institucí je dokládáno aktivní účastí na dvorských slavnostech, při nichž je dvůr prezentován jako fungující koherentní systém, předobraz státu; panovník potom jako jeho symbolický (nikoli faktický) reprezentant nebo dokonce jako jeho personifikace.¹⁵²

Aby dvůr dokázal fungovat bez neustálých konfliktů, jimž ani tak nebylo možné zcela zabránit, vznikla pravidla pro setkávání osob, mezi nimiž byly třeba i jen jemné rozdíly (*feine Unterschiede*),¹⁵³ kterým však byl v rámci dvorské společnosti přisuzován zásadní význam. Tato pravidla tvořila ceremoniál a skládala se z obecných morálních maxim, z petrifikovaných rituálů, z dobových estetických norem a ze starších precedentů pro řešení konfliktních situací a byla neustále dotvářena a inovována. Ceremoniální pořádek dvora pak zpětně vytvářel a podporoval

149 Arno SCHILSON, *Der Herrscher als „Erster Diener des Staates“ – Friedrich der Große und Joseph II.*, in: Rolf Gundlach – Hermann Weber (edd.), *Legitimation und Funktion des Herrschers. Vom ägyptischen Pharao zum neuzeitlichen Diktator*, Stuttgart 1992, s. 299–338.

150 Niklas LUHMANN, *Interaktion in Oberschichten. Zur Transformation ihrer Semantik im 17. und 18. Jahrhundert*, in: Týž, *Gesellschaftsstrukturen und Semantik. Studien zur Wissenssoziologie der modernen Gesellschaft I*, Frankfurt am Main 2 1998, s. 72–166.

151 Jay M. SMITH, *The Culture of Merit. Nobility, Royal Service and the Making of Absolute Monarchy in France, 1660–1789*, Ann Arbor 1996.

152 R. SCHLÖGL, *Anwesenheit*, s. 296.

153 Tento termín byl použit pro překlad stěžejní práce Pierra Bourdieua *La distinction* (1979) do němčiny, v níž vysvětluje vznik a fungování sociálních rozdílů v moderní společnosti. Pierre BOURDIEU, *Die feinen Unterschiede. Kritik der gesellschaftlichen Urteilskraft*, Frankfurt am Main 1982.

diference mezi dvořany zejména tím, že je téměř neustále veřejně deklaroval: při jednáních poradních kolegií stejně jako v rámci zasedacího pořádku na operních představeních. Zároveň demonstroval divákům soulad uvnitř dvora, překonával rozpory, a dokonce dokázaly být skrze něj integrovány i ty vrstvy společnosti, které běžně neměly ke dvoru přístup. Například panovnických vjezdů nebo náboženských procesí se v rezidenčním městě účastnili vedle vladaře a jeho dvořanů také měšťané, aby kolona osob, kočárů a zvířat mohla komplexněji odrážet platný sociální řád s panovníkem v sémantickém středu.¹⁵⁴ Nejúčelněji byl ceremoniální pořádek střežen v případě cizích diplomatů, kteří ve svém nejvyšším ranku ztělesňovali panovníka, jenž je vyslal, a náležely jim stejné pocty. Jejich vzájemný poměr potom určovaly žebříčky vážnosti evropských států, které vycházely ze středověké hierarchie a stávaly se v raném novověku předmětem bouřlivých polemik.¹⁵⁵ Diplomacie „starého typu“ (H. von Thiesen) se odehrávala v souřadnicích dvora, byla výsostně personalizovanou záležitostí a stála stejně jako jiné dvorské kontakty na fungování vztahových sítí (rodinné, patronátně-klientelní, sousedské) a na symbolické komunikaci.¹⁵⁶ Přispívala k ustavení státu zvnějšku a k jeho uznání jako aktéra mezinárodní politiky, což se v posledních dvou desetiletích stalo jedním z hlavních témat evropské historiografie, která poznala nutnost vyvážit dosud stále dominantní zájem o vnitřní strukturu státu právě jeho mezinárodním rozměrem. Tím se dostávají ke slovu nově pojaté dějiny diplomacie, tedy odvětví politických dějin, které bylo jak z hlediska historické sociologie, tak z hlediska kulturního obratu dlouho odmítáno.

Ceremoniál tedy lze definovat jako reflektovaný, vnitřně strukturovaný řád performativních úkonů prokládaný řečovými akty. Jeho vrcholy byly veřejné a nákladné festivity, z nichž je třeba zvláště zdůraznit ty označované německým slovem *solemn*, které v sobě spojuje význam synestetického spektaklu a právní změny (např. korunovace, holdování a potvrzování privilegií, vyhlášení války nebo míru). Původně efemérní události byly stále častěji písemně fixovány, čímž se sice vytrácela

154 Rudolf SCHLÖGL, *Vergesellschaftung unter Anwesenden. Zur kommunikativen Form des Politischen in der vormodernen Stadt*, in: Týž (ed.), *Interaktion und Herrschaft. Die Politik der frühneuzeitlichen Stadt*, Konstanz 2004, s. 9–60, zde s. 47–53.

155 Barbara STOLLBERG-RILINGER, *Die Wissenschaft der feinen Unterschiede. Das Präzedenzrecht und die europäischen Monarchien vom 16. bis zum 18. Jahrhundert*, *Majestas* 10, 2002, s. 125–150.

156 Hillard VON THIESSEN, *Diplomatie vom type ancien. Überlegungen zu einem Idealtypus des frühneuzeitlichen Gesandtschaftswesens*, in: Hillard von Thiesen – Christian Windler (eds.), *Akteure der Außenbeziehungen. Netzwerke und Interkulturalität im historischen Wandel*, Köln – Weimar – Wien 2010, s. 471–503.

jedinečnost okamžiku, zároveň to však umožňovalo jejich opětovné provedení v jiném čase a na jiném místě. Tím mohlo být upevněno nebo aktualizováno jejich poselství a vzniknout tradice politických slavností. Ať už jde o oslavu panovníkových narozenin, nebo o pravidelné připomínání slavného vojenského vítězství – vždy se v periodickém odstupu oslavoval stát v rámci postupně se konstituujícího kánonu státních svátků, jež začaly brzy zdárně konkurovat těm církevním. Písemné i obrazové fixování nabízelo čtenářům jedno, pravé výkladové schéma proběhlých událostí, jež měly být pochopeny právě jedním způsobem. Složité symboly se stávaly pochopitelnějšími a latinské nápisy bývaly pro větší srozumitelnost přeloženy do vernakulárního jazyka. Popis a zobrazení festivity a jejich následné vytištění byly také cesta k překonání efemérnosti¹⁵⁷ nákladných kostýmů a kulís a navíc umožňovaly zvětšit publikum *ad infinitum*. Tisk mohl být šířen na cizí dvory, srovnáván a napodobován i těmi, kteří na slavnosti nemohli být osobně přítomni, takže se postupně popis slavnosti a doprovodný ikonografický materiál staly důležitější než slavnost samotná.¹⁵⁸ Jeho rozšíření a recepce však byly vázány na nově vzniklé instituce jako pošta, novinové zpravodajství (sít agentů a korespondentů, vydavatelské domy) a v neposlední řadě i státní školství, zvyšující alfabetizaci obyvatelstva. Vztah mezi panovnickým dvorem a státem se jeví být oboustranně výhodnou symbiózou, v níž dvůr podporoval strukturování mocenských vztahů ve prospěch státu a stát umožňoval díky svým institucím šířit slávu dvora.

Vytváření veřejnosti

Aktéři, kteří využívali média k přenášení informací o politice a k prezentování politických symbolů, měli určitou představu o recipientech svého sdělení. Buď jim sdělení přímo adresovali, nebo jej zacílili na jednu sociální skupinu, a tím si vytvářeli publikum. Z něj systematickým působením vznikala veřejnost, která na rozdíl od publika nepředstavovala soubor jedinců, kteří jen pasivně přijímali informace, ale společenství kriticky rozvažujících osob, jež na základě svého rozumu dospěly k závěrům, o nichž následně diskutovaly a podle nichž jednaly.¹⁵⁹ Pojem „veřejnost“

157 R. SCHLÖGL, *Medien der Macht*, zde s. 15.

158 Volker BAUER, *Strukturwandel der höfischen Öffentlichkeit. Zur Medialisierung des Hoflebens vom 16. bis zum 18. Jahrhundert*, ZHF 38, 2011, s. 585–620.

159 Lucian HÖLSCHER, *Die Öffentlichkeit begegnet sich selbst. Zur Struktur öffentlichen Redens im 18. Jahrhundert zwischen Diskurs- und Sozialgeschichte*, in: Hans-Wolf Jäger (ed.), „Öffentlichkeit“ im 18. Jahrhundert, Göttingen 1997, s. 11–31.

podobně jako pojem „absolutismus“ vznikl až v diskuzích vyvolaných francouzskou revolucí a byl svázán se svobodou tisku, veřejností parlamentní diskuze či soudního jednání. Popisoval tedy původně spíše určitou vlastnost společenského děje, jehož průběh je přístupný všem, než společenství jedinců. To ovšem neznamená, že – podobně jako v případě absolutismu – nebyl jeho obsah opisován již dříve jinými termíny. Jak dokládá Lucian Hölscher, byly jednotlivé aspekty veřejnosti poměrně častou součástí politických diskuzí od samého počátku raného novověku.¹⁶⁰

Téma veřejnosti přinesli do historiografie na přelomu 50. a 60. let 20. století Reinhart Koselleck a Jürgen Habermas,¹⁶¹ oba v souvislosti s radikální proměnou politiky v průběhu 18. století. Tuto změnu potom viděli právě v novém zacházení s veřejností, a zatímco Koselleck upozorňoval na nebezpečí, jež vyústilo ve zneužívání veřejnosti v průběhu následujících staletí, Habermas bral přechod od reprezentativní k občanské/participativní veřejnosti jako jednoznačně kladný posun v duchu modernizace (např. ho spojil se vznikem tzv. diskurzivní etiky). Inspirován marxistickým rozdělením společnosti počítal s tím, že panovník jednal v časech reprezentativní veřejnosti pouze s aristokracií a ostatní třídy pro něj byly irelevantní. To se mělo změnit spolu s emancipací měšťanstva, které s sebou přineslo nový druh veřejného mínění.¹⁶² Na rozdíl od Jürgena Habermase se však novější bádání spíše přiklání k tomu, že se prosazování raně novověkého konceptu státní (panovnické) suverenity netýkalo pouze elit, ale zasahovalo celou společnost. Na to upozornil roku 1994 v knize *Absolutismus a veřejnost* (*Absolutismus und Öffentlichkeit*) Andreas Gestrich.¹⁶³ Citoval přitom německého sociologa Georga Simmela: „*Všechny vzájemné lidské vztahy spočívají na tom, že lidé o sobě navzájem vědí.*“¹⁶⁴ Není tedy možné, aby byla v nějakém společenství vyloučena jakákoli skupina lidí ze vzájemné komunikace. Je přitom až omylem osvícenství, že musí být tato komunikace racionální – veřejnost může vést diskuzi i na základě dojmů či falešných představ, informace se k ní nemusí dostávat v podobě logických argumentů, ale působit na emoce

160 Tamtéž, s. 22nn.

161 Reinhart KOSELLECK, *Kritik und Krise. Eine Studie zur Pathogenese der bürgerlichen Welt*, Freiburg – München 1959; Jürgen HABERMAS, *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zur einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*, Neuwied 1962 (česky *Strukturální přeměna veřejnosti*, Praha 2000).

162 J. HABERMAS, *Strukturální přeměna*, s. 165nn.

163 Andreas GESTRICH, *Absolutismus und Öffentlichkeit. Politische Kommunikation in Deutschland zu Beginn des 18. Jahrhunderts*, Göttingen 1994. Poprvé své teze nastínil A. Gestrich již roku 1991. TÝŽ, *Politik im Alltag. Zur Funktion politischer Information im deutschen Absolutismus des frühen 18. Jahrhundert*, Aufklärung 5, 1991, č. 2, s. 9–27.

164 Citováno podle TÝŽ, *Politik*, s. 9.

skrze smyslové vjemy a veřejné mínění může být momentální náladou bez rozumného podkladu. Proto nemusí být působení na obyvatelstvo vždy vědomou nebo plánovanou záležitostí a ani odpověď na toto působení nemusí být jasnou a artikulovanou odezvou. Veřejnost tak vzniká postupně, ze společnosti pozorovatelů, kteří krok za krokem transformují svá pozorování ve vědění, jež umožňuje predikovat budoucnost a vytvářet reálná očekávání.¹⁶⁵ Obraz panovníka tak vznikl nezdědka nahodile a jen občas odrážel záměr svých tvůrců. Navíc lze s úspěchem pochybovat o vnitřní homogenitě veřejnosti v době stratifikované společnosti.¹⁶⁶ Snaha panovníka a lidí okolo něj vyrobit jeho obraz byla zapříčiněna touhou vyrobit si co nejširší mediální veřejnost či veřejnosti, jež by sloužila (sloužily) jako stabilizační prvek státu.¹⁶⁷ Z druhé strany však musíme počítat i s představami poddaných o panovníkovi, které nemusely vždy odpovídat tomu, co jim bylo nabízeno shora. Zvláštní význam pro budoucí vývoj měla literární veřejnost humanistů a později osvícenců, která vznikla v přímé vazbě na rozvoj písemné kultury a která si vedle kulturních témat osvojila i témata politická, ačkoli si sama chránila na moci nezávislé postavení. Mezilidská komunikace v rámci veřejnosti či veřejností byla vedena pomocí předmoderních pravidel rétoriky, byla plná symbolů a reprezentací, probíhala v několika rovinách a vztahovala se k určitým referenčním bodům (korunovace, budova rezidence, obraz trůnu, mince a medaile atd.). Důležitým faktorem byla také podoba a uspořádání prostoru, v němž se odehrávala a který definoval možnosti a limity vzájemné interakce i porozumění.¹⁶⁸ Jednou z hlavních otázek budoucího bádání potom zůstává, jak tato komunikace měnila politické myšlení a zda se můžeme u recipientů informací setkat s nějakou formou reflexivity, typickou pro moderní společnost.

Přechodový charakter raně novověké politiky se projevoval v dialektice řady principů, které ovlivňovaly konkrétní politické dění. Vedle napětí mezi blízkým

165 Rudolf SCHLÖGL, *Politik beobachten. Öffentlichkeit und Medien in der Frühen Neuzeit*, ZHF 35, 2008, s. 581–616, zde s. 590.

166 O veřejnostech v množném čísle proto mluví např. Esther-Beate KÖRBER, *Öffentlichkeiten der Frühen Neuzeit. Teilnehmer, Formen, Institutionen und Entscheidungen öffentlicher Kommunikation im Herzogtum Preußen von 1525 bis 1618*, Berlin – New York 1998.

167 S jednotnou, univerzální veřejností lze počítat až od osvícenství a podle Winfrieda Schulzeho předtím existovaly jen „situativní veřejnosti“, které vznikly s objevením nového tématu, jež bylo komunikováno novým způsobem (např. s nástupem reformace). Dále Winfried SCHULZE, *Deutsche Geschichte im 16. Jahrhundert (1500–1618)*, Göttingen 1987.

168 Ute FREVERT, *Neue Politikgeschichte. Konzepte und Herausforderungen*, in: Ute Frevert – Heinz-Gerhard Haupt (edd.), *Neue Politikgeschichte. Perspektive einer historischen Politikforschung*, Frankfurt am Main – New York 2005, s. 7–26, zde s. 16–17.

a vzdáleným, přítomným a nepřítomným, centrem a periferií působil na strukturování raně novověké politické kultury zejména poměr mezi veřejným a soukromým, resp. viditelným a skrytým. Veřejnosti či veřejnostem byly totiž sdělovány jen pečlivě vybírané informace o politice i o uspořádání státu. Raně novověký stát si hlídal svá politická tajemství, označovaná latinským termínem *arcana imperii*. Proto byl požadavek na udržení tajemství obvyklou součástí přísah úředníků a služebníků¹⁶⁹ a objevoval se v instrukcích pro nejrůznější státní orgány včetně kancelářů a poradních kolegií panovníka.¹⁷⁰ Uchování tajemství bylo jedním z klíčových státních zájmů¹⁷¹ a zároveň nebylo chápáno v negativních souvislostech jako v době demokratické kontroly politiků ze strany jejich voličů. Pokud bychom akceptovali dělení předmoderního politického jednání Barbary Stollberg-Rilinger na technicko-instrumentální a symbolicko-expresivní,¹⁷² potom zveřejnění se týkalo především té druhé skupiny událostí a zveřejněné texty odrážely nejčastěji vizuální stránku politiky (např. popisy dvorských slavností). V žádném případě neodhalovaly tvorbu politických rozhodnutí a jejich obsah sdělovaly jen výjimečně. Jelikož účelem zveřejnění bylo posílení legitimacy státu, veřejně viditelné byly pouze výsledky rozhodování, nikoli proces, který k němu vedl.¹⁷³ Přestože mocenská kontrola nad informacemi byla po celý raný novověk značná, začaly se v Anglii a později i ve Francii nebo na území dnešního Německa objevovat snahy prolomit informační embargo a přinášet zprávy spadající do oblasti *arcana imperii*.¹⁷⁴ Nešlo přitom primárně o zprávy politického charakteru, jakkoli mohly být později jako politické čteny a využity, nýbrž o společenské skandály a katastrofy (*curiosa*) odehrávající se v poli-

169 Paolo PRODI (ed.), *Das Sakrament der Herrschaft. Der politische Eid in der Verfassungsgeschichte des Okzidents*, Berlin 1997. Nověji James LEE, „*Ye shall disturbe noe mans right*“. *Oath-taking and oath-breaking in late medieval and early modern Bristol*, *Urban History* 34, 2007, s. 27–38.

170 Johannes KUNISCH, *Absolutismus und Öffentlichkeit*, in: H. W. Jäger (ed.), „Öffentlichkeit“, s. 33–49 (poprvé vydáno v časopise *Der Staat* 34, 1995, s. 183–198).

171 Ke spojení obojího Michael BEHNEN, *Arcana – haec sunt ratio status. Ragion di Stato und Staatsräson. Probleme und Perspektiven (1589–1651)*, *ZHF* 14, 1987, s. 129–195. Termín „*arcana imperii*“ poprvé užil v novodobém politickém myšlení s odkazem na Tacita J. Bodin roku 1566. Srov. Jean BODIN, *Methodus ad facilem historiarum cognitionem*, Paris 2¹⁵⁷², s. 89, 230, 270. O více než třicet let později mu věnoval první samostatné pojednání německý právník Arnold CLAPMARIUS, *De arcanis rerum publicarum*, Bremen 1605.

172 Barbara STOLLBERG-RILINGER, *Symbolische Kommunikation in der Vormoderne. Begriffe – Thesen – Forschungsperspektiven*, *ZHF* 31, 2004, s. 489–527, zde s. 496nn. Cílem technicko-instrumentálního jednání je dosažení účelu, symbolicko-expresivního potom sdělení smyslu.

173 Tamtéž, s. 520–522.

174 Monika NEUGEBAUER-WÖLK, *Arkanwelten im 18. Jahrhundert. Zur Struktur des Politischen im Kontext von Aufklärung und frühmoderner Staatlichkeit*, *Aufklärung* 15, 2003, s. 7–65.

tických centrech. O pravdivosti přinášných informací panovaly již v době jejich zveřejňování oprávněné pochybnosti stejně jako v případě tzv. *Arkanliteratur*, která se objevovala zejména v první polovině 17. století a tvářila se, že vynáší na světlo ty nejtajnější konspirace, ačkoli ve skutečnosti bylo jejím cílem dehonestovat politického či náboženského protivníka.¹⁷⁵ Motivace autorů těchto zpráv totiž byla většínou ekonomická.¹⁷⁶ Zásadním způsobem však nabourávala komunikaci mezi státem a jeho obyvateli, a stát tím pomalu ztrácel monopol na tvorbu veřejnosti. Osvícenství pak lze chápat jako proces, v němž narůstá otevřenost veřejné debaty a radikálně se rozšiřuje kriticky uvažující veřejnost. A diskuze o podobě státu a jeho uspořádání (ústavě) byla vůbec první z velkých debat, v nichž se tato radikální proměna celé politiky (nejen veřejnosti) odrazila.¹⁷⁷

Zůstává otázkou, do jaké míry raně novověký člověk vyžadoval informace o fungování „velké“ politiky v době, kdy na ni neměl bezprostřední vliv. Pronikání abstraktních politických témat jako podoba a fungování státu do každodenního života nižších vrstev před francouzskou revolucí nelze příliš předpokládat, jakkoli výzkumy na toto téma stále chybějí.¹⁷⁸ Raně novověký člověk byl navíc zvyklý žít obklopen tajemstvími nejrůznějšího druhu. V zacházení s nimi byl „školen“ ze strany církevních autorit, protože ani Bůh, chápáný většinou obyvatelstva jako monarcha, nedává všechny informace k dispozici.¹⁷⁹ V tomto ohledu mohla politika tajemství paradoxně posílit panovníkovu autoritu a do jisté míry sakralizovat jeho majestát.¹⁸⁰ Absence informací o politických procedurách bylo možné nahradit li-

175 Michael STOLLEIS, *Arcana imperii und Ratio status. Bemerkungen zur politischen Theorie des frühen 17. Jahrhunderts*, in: Týž, *Staat und Staatsräson in der Frühen Neuzeit. Studien zur Geschichte des öffentlichen Rechts*, Frankfurt am Main 1990, s. 37–72.

176 R. SCHLÖGL, *Politik*, s. 596–599.

177 Reinhard BLÄNKNER, *Der Vorrang der Verfassung. Formierung, Legitimations- und Wissensformen und Transformationen des Konstitutionalismus in Deutschland im ausgehenden 18. und frühen 19. Jahrhundert*, in: R. Blänkner – B. Jussen (eds.), *Institutionen und Ereignis*, s. 295–325.

178 Poprvé si otázky o vztahu „velké“ politiky a prostých dělníků položil pro 18. století Edward P. THOMPSON, *The Making of the English Working Class*, London 1963. Vycházel pochopitelně z anglické situace, která ovšem byla vzhledem k místní politické kultuře poměrně specifickou záležitostí. Ke vztahu Ludvíka XIV. k převážně zemědělskému obyvatelstvu Burgundska srov. Hilton L. ROOT, *Peasant and Kings in Burgundy. Foundations of French Absolutism*, Berkeley – Los Angeles 1987.

179 A. GESTRICH, *Absolutismus*, s. 42.

180 Otto BRUNNER, *Vom Gottesgnadentum zum monarchischen Prinzip*, in: Týž, *Neue Wege zur Verfassungs- und Sozialgeschichte*, Göttingen 1968, s. 160–186.

dovými příběhy a legendami.¹⁸¹ Neviditelný, skrytý či inkognito cestující panovník se mohl nečekaně objevit kdekoli, což posilovalo vědomí o nadosobním, všudypřítomném státu.¹⁸² Latentní moc se náhle zhmotní před očima přítomných, což samotné má dopad na jejich psychiku i paměť. Vizibilita moci ovlivňovala nejen velikost a složení veřejnosti, ale také podobu veřejného prostoru. Například ve Florencii se vítězství monarchie nad republikou projevilo mimo jiného i v přesunu slavností z náměstí do paláců a v nové podobě předměstí, která byla přebudována s ohledem na centrální perspektivu. Podobně ve Francii mizí dříve oblíbené turnaje, v nichž demonstrovali svou sílu mnozí účastníci, a jsou nahrazeny vojenskými přehlídkami, jež vizualizovaly moc jediného krále.¹⁸³

Vizualizace moci probíhala skrze symboly a performance, jako byl symbolický pohyb těla v prostoru, skrze předměty (od královské koruny přes umělecké sbírky až po královskou rezidenci), symboly času zdůrazňující dějinnou kontinuitu (např. genealogie, uctívání předků v rodové galerii nebo na pohřebištích, zobrazování rodové mytologie) a v neposlední řadě skrze fundamentální písemné památky a texty (ústava, zakládací listina kláštera, městská privilegia).¹⁸⁴ V monarchiích se koncentrovala vizualizace moci u panovnického dvora, který sloužil jako místo komunikace a interakce elit, které zde veřejně vystupovaly a demonstrovaly vlastní moc. Fyzická přítomnost panovníka cestujícího po své zemi potom dávala příležitost i ostatním vrstvám společnosti, aby před ním reprezentovaly své postavení a nároky. S postupující byrokratizací se symboly panovníka začaly proměňovat v symboly státu. Stále častěji je bylo možné spatřit na sídlech úřadů nejen v hlavním městě, ale i v regionech – v místních centrech, na solních skladech, ve školách nebo na hraničních kamenech.¹⁸⁵ Jakoby si stát označoval sféru svého vlivu a přitom získával převahu v jistém sémantickém boji nad konkurenčními symboly: městskými a cechovními znaky či rodovými erby vymezujícími hranice jednotlivých panství. Poražení soupeři následně včlenili státní symboliku do své. Stát si v raném novově-

181 Yves-Marie BERCÉ, *Le roi caché. Sauveurs et imposteurs mythes politiques populaires dans l'Europe moderne*, Paris 1990.

182 Harm KLUETING, *Der aufgeklärte Fürst*, in: Wolfgang E. J. Weber (ed.), *Der Fürst. Ideen und Wirklichkeiten in der europäischen Geschichte*, Köln – Weimar – Wien 1998, s. 137–167.

183 Tyto příklady uvádí Herfried MÜNKLER, *Die Visibilität der Macht und die Strategien der Machtvisualisierung*, in: Gerhard Göhler (ed.), *Macht der Öffentlichkeit – Öffentlichkeit der Macht*, Baden Baden 1995, s. 213–230, zde s. 220–222.

184 Karl-Siegbert REHBURG, *Macht-Räume als Objektivationen sozialer Beziehungen. Institutionen-analytische Perspektiven*, in: Christian Hochmuth – Susanne Rau (edd.), *Machträume der frühneuzeitlichen Stadt*, Konstanz 2006, s. 41–55, zde s. 51–52.

185 Helmut QUARITSCH, *Probleme der Selbstdarstellung des Staates*, Tübingen 1977.

ku prostřednictvím symbolů vytvářel svůj vlastní právní a sociální prostor, který těsně přiléhá k prostorům jiných států a v němž byl směrem dovnitř zcela dominantní navzdory tomu, že se nejednalo o prostor homogenní, ale složený z prostorů měst a panství. Nešlo přitom pouze o osazování hraničních kamenů, ale také o tlak na evidenci cizinců, zlepšování celní správy nebo o performativní doprovod zahraničních delegací po vlastním území novým zdůrazněním a striktní aplikací středověkého *jus conducendi*.¹⁸⁶

Stát a absolutismus

Oba dva hlavní impulzy, které v 90. letech 20. století vedly k probuzení nového zájmu o politické dějiny,¹⁸⁷ tedy impuls sociologický a impuls kulturalistický, se o dvě desetiletí později začaly setkávat. Stát je chápán zároveň jako produkt společenských vztahů a zároveň jako produkt symbolické komunikace. Když si položili P. Berger a Th. Luckmann otázku, jak dochází k sociální konstrukci reality, jejich odpověď, s níž začal později pracovat i Rudolf Schlögl, zněla, že realita vzniká z neustálé a oboustranné konfrontace mezi člověkem a společností skrze kulturu. Komunikace totiž není jen pouhé předání informací prostřednictvím určitého média, ale také jejich cirkulace, zpětná vazba, pochopení stanoviska druhého a reakce na něj. Komunikace vyžaduje pozornost, podporuje schopnost vzpomínat a má vliv na konstrukci společné, kolektivní paměti.¹⁸⁸ Je tedy nástrojem, jímž člověk překonává hranici sebe sama a navazuje kontakt s ostatními, čímž vytváří společnost.¹⁸⁹ Člověk však nejen společnost vytváří v procesu externalizace, ale společnost formuje člověka, jenž přijímá její produkty a internalizuje je. Společnost tak působí, že se z biologické bytosti stává bytostí společenskou, kultivuje ho (*kulturelle Vergesell-*

186 Martin KINTZINGER, *Cum salvo conductu. Geleit im westeuropäischen Spätmittelalter*, in: Rainer C. Schwinge – Klaus Wriedt (edd.), *Gesandtschafts- und Botenwesen im spätmittelalterlichen Europa*, Ostfildern 2003, s. 313–363.

187 Většinou je tento zájem spojován s dílem Lynn Hunt, která novým způsobem zpracovala dějiny francouzské revoluce a editovala programový sborník Lynn HUNT (ed.), *New Cultural History*, Berkeley – Los Angeles – London 1989.

188 Maurice HALBWACHS, *Kolektivní paměť*, Praha 2009.

189 Rudolf SCHLÖGL, *Symbole in der Kommunikation. Zur Einführung*, in: Rudolf Schlögl – Bernhard Giesen – Jürgen Osterhammel (edd.), *Wirklichkeit der Symbole*, Konstanz 2004, s. 9–38.

schaftung).¹⁹⁰ Role kultury je zároveň nanejvýš politická, protože dokáže budovat (i zpochybňovat) identitu, upevňovat (i rozkládat) panství, zajišťovat (i blokovat) komunikaci a zakládat (i rušit) mocenské vztahy mezi lidmi.¹⁹¹ Z politické kultury následně vyrůstají politické organizace, jež mají jednak svou stránku institucionální, jednak stránku diskurzivní. Stát se v průběhu raného novověku pasoval do role nejdůležitější politické instituce, která byla definována jak stále větším počtem norem, tak i postupujícím důrazem na jejich prosazování. Byl a nadále zůstává praxí, určitým způsobem fungování armády, justice, daňové soustavy a dalších složek veřejného prostoru. Zároveň však představoval postupně dominantní diskurz, rozšířený jak mezi těmi, kteří tvořili politická rozhodnutí a jichž se bezprostředně týkala, tak i mezi těmi, kteří nebyli při jejich koncipování přítomni. Právě začleňování nepřítomných skrze média vedlo v 18. století k proměně představy o státu osobním, personalizovaném v postavě panovníka, na stát neosobní, jehož je panovník „pouze“ prvním služebníkem. V tomto ohledu dokázal stát využít nový způsob mediality vycházející z rozšíření písemné kultury, která způsobila vznik zcela nových struktur uvnitř veřejnosti a tuto veřejnost dále strukturovala do řady paralelních, vzájemně se překrývajících veřejností. Konceptci státu však akceptovala většina z nich: od knížecí veřejnosti evropských panovníků přes veřejnost literární (*res publica litteraria*) až po veřejnost venkovských zemědělců. Stranou zůstávaly jen některé společnosti mimoevropské a také malá společenství vědomě odmítající státní autoritu, jež stála často na náboženských základech a jež byla pro svůj subverzivní charakter pronásledována.

Podle André Holensteina nevznikl stát z vůle králů a jejich ministrů či generálů a už vůbec ne na základě učených spisů politické teorie, ale jako výsledek sociálních interakcí, jako odpověď na požadavky různých členů společnosti, kterým poskytoval určitou službu, uspokojoval jejich přání a potřeby či plnil jejich očekávání. To samozřejmě nebylo zadarmo a na oplátku vyžadoval poslušnost. Stát tak byl původně zhmotněním kolektivních představ o spravedlivém společenském řádu a prosadil se postupně na úkor jiných politických aktérů.¹⁹² Nutno však přiznat, že A. Holenstein vycházel při formulování těchto závěrů ze švýcarské tradice a že

190 Srov. výklad Bergerova a Luckmannova díla od Michaela MAURERA, *Alte Kulturgeschichte – Neue Kulturgeschichte*, HZ 280, 2005, s. 281–304, zde s. 299–301.

191 Timothy C. W. BLANNING, *The Culture of Power and the Power of Culture. Old Regime Europe, 1660–1789*, Oxford 2002.

192 André HOLENSTEIN, *Introduction. Empowering Interactions. Looking at Statebuilding from Below*, in: W. Blockmans – A. Holenstein – J. Mathieu (eds.), *Empowering Interactions*, s. 1–31, zde s. 5–6.

podporu pro svá tvrzení nacházel především v Anglii, ve vlivných dílech Michaela J. Braddicka a Steva Hindleho,¹⁹³ což mohlo vést ke zkreslení perspektivy. Z pohledu habsburské monarchie nebo Francie je třeba přiznat, že je stát také funkční hierarchický systém, který má navzdory množství fragmentovaných mocenských vztahů různých úrovní jedno dominantní centrum, na které z nejrůznějších důvodů delegují provincie své pravomoci. Jakkoli kritičtí mohou historici a sociologové být k weberovskému pojetí byrokratizace jako postupnému zavádění odosobněné organizační formy,¹⁹⁴ nelze pominout radikální nárůst správní i justiční agendy od 16. století a zahušťování sítě soudních a politických orgánů (*Herrschaftsverdichtung*). To, co bylo dosud ponecháno v gesci místních úřadů, na sebe braly nové úřady státní; případy dosud řešené ústně na základě zvykového práva podléhaly nově přezkumu z pozice písemně fixovaných norem.¹⁹⁵ Navzdory významu vyjednávání a hledání kompromisu v rámci raně novověké společnosti a zejména tehdy, pokud šlo o společnost přítomných lidí, není možné zapomenout na to, že mezi nimi existovaly často asymetrické sociální vztahy, a pokud se dohoda nedařila, byl to král, kdo mohl v krajním případě sáhnout po násilí a měl lepší předpoklady získat vojenskou převahu než jeho oponenti. I když existovaly paralelní a autonomní regionální politické struktury, není možné přehlédnout systematickou pozornost panovníka, kterou věnoval ve většině evropských zemí od 16. století hledání jednotících prvků včetně konfesní uniformity, zahraniční expanze, vylepšování vlastního obrazu pomocí propagandy a zejména budování mocenského aparátu, který využíval každou příležitost k posílení královské autority.

Achim Landwehr navzdory všem pochybnostem označil pojem absolutismus za „pomocnou konstrukci, která je nezbytná pro komunikaci o dějinách“ a připomněl, že některé segmenty historie raného novověku jako dějiny politických idejí, ústavní dějiny a částečně i badatelé zabývající se dvorskou společností jej nejspíše budou používat i nadále, protože pro ně má své opodstatnění. Naopak sociální dějiny, dějiny správy nebo vrchnostenského hospodaření se budou spíše klonit k ji-

193 Michael J. BRADDICK, *State Formation in Early Modern England, c. 1550–1700*, Cambridge 2000; Steve HINDLE, *The State and Social Change in Early Modern England, c. 1550–1640*, Basingstoke 2000.

194 Ke kritice Weberova pojetí byrokracie zejména francouzský sociolog Michel CROZIER, *La phénomène bureaucratique*, Paris 1964. Dále také Jan KELLER, *Sociologie organizace a byrokracie*, Praha 1996, zejména s. 93–114.

195 Michael HOCHEDLINGER – Thomas WINKELBAUER (ed.), *Herrschaftsverdichtung – Staatsbildung – Bürokratisierung. Verfassungs-, Verwaltungs- und Behörden-geschichte der Frühen Neuzeit*, Wien – München 2010.

ným výkladovým schémátům.¹⁹⁶ Absolutismus jako pojem ani jako termín vyjadřující jisté trendy rané novověké společnosti bychom neměli hledat v dějinách násilně v každém momentu posilujícím panovnickou moc či jej vkládat do hlav aktérů jako jejich převažující motivaci,¹⁹⁷ protože bychom mohli přehlédnout projevy, jež vedly ke skutečné revoluci v politice, a sice ke vzniku státu, který se postupně prosadil jako dominantní politický diskurz na následující půltisíciletí. Panovnický absolutismus se na tomto úspěchu přitom podílel jen částečně.

Michel Foucault si povšiml, že stát byl v raném novověku na rozdíl od dynastií či národa ahistorickou entitou.¹⁹⁸ Oproti 19. století, kdy byly neustále vznášeny dotazy na vznik státu či na jeho fungování v dějinách, si raný novověk podobné otázky nekladl. Jakoby se stát vymykal kategorii času, byl pojmán jako věčný a stálý a stejně věčný a stálý měl být i státní zájem.¹⁹⁹ Není tedy divu, že nebyl soudobými mysliteli jeho vznik tematizován, a proto je i dnes pro historiky složité nalézt nějaký počáteční bod, kdy se tato politická struktura objevuje poprvé. Vytváření státu byl proces dlouhodobý, ale jistě ne náhodný. Určitě na něj měly vliv neosobní struktury, diskurz či předivo symbolické komunikace. Je však zároveň nutné se ptát, jaká byla role oněch králů, ministrů a generálů v celém procesu. Pokud nebyli jeho iniciátoři, pak byli zcela jistě jeho významnými aktéry a možná i moderátory. Ať už vznikl jakkoli, byl zrod státu důležitým mezníkem v dějinách lidské společnosti, přestože si to osoby, které se na něm podílely, asi příliš neuvědomovaly. Je příznačné, že Niccolo Machiavelli, jenž bývá označován za autora termínu „stát“, chápe příslušný pojem (*lo stato*) v původním významu latinského slova *status*, tedy jako stav (politických) věcí, a radí svému vladaři, jak zamezit změně tohoto stavu.²⁰⁰ A Jean Bodin, který vložil do vínku nově vznikající instituce zásadní vlastnost, suverenitu, užíval místo termínu „stát“ pojem „republika“. Navzdory nejasné terminologii však v průběhu raného novověku vzniklo cosi, s čím se musíme potýkat

196 Achim LANDWEHR, *Absolutismus oder „gute Policey“? Anmerkungen zu einem Epochenkonzept*, in: L. Schilling (ed.), *Absolutismus*, s. 205–228, zde s. 206–208.

197 Lothar SCHILLING, *Vom Nutzen und Nachteil eines Mythos*, in: Týž (ed.), *Absolutismus*, s. 13–31.

198 Také německý právní teoretik Herbert Krüger tvrdil, že snaha nalézt kořeny státu je hledání dějinné odpovědi na nedějinnou otázku. Srov. Herbert KRÜGER, *Allgemeine Staatslehre*, Stuttgart 1964, s. 1, 5.

199 M. SENELLART (ed.), *M. Foucault, Bezpečnost*, s. 281–282.

200 K etymologii slova „stát“ srov. Wolfgang MAGER, *Zur Entstehung des modernen Staatsbegriffs*, *Abhandlungen der geistes- und sozialwissenschaftlichen Klasse der Akademie der Wissenschaften und der Literatur* 9, 1968, s. 395–496; Paul Ludwig WEINACHT, *Staat. Studien zur Bedeutungs- und Wortgeschichte des Wortes von den Anfängen bis ins 19. Jahrhundert*, Berlin 1968.

dodnes. Asi nemá příliš smysl rozptylovat se úvahami o tom, kdy se v dějinách se státem setkáváme poprvé, zda ve starověkém Egyptě, v antickém Římě nebo až ve vrcholně středověkých monarchiích evropského Západu. V raném novověku se však stát stal poprvé dominantním politickým diskurzem, který překonal diskurz panovníka, ať už byl v historii chápán jako otec, pastýř, vojevůdce nebo nejvyšší kněz. Údajný výrok Ludvíka XIV. o tom, že „*stát jsem já*“,²⁰¹ tak touto optikou nemusíme číst jako sebevědomý výraz panovnického absolutismu, ale jako zoufalou snahu zachránit diskurz o suverenitě královské moci jejím začleněním do systému státní organizace, která měla v té době již dávno navrch.

201 Ke genezi této slavné věty a sebepojetí Ludvíka XIV. dále Fritz HARTUNG, *L'État c'est moi*, HZ 169, 1949, s. 1–30.

The state as a Result of a Cultural Process: the Outcome of Discussion on Absolutism in European Historiography

JIŘÍ HRBEK

An important part of the discussion of the term “absolutism”, the next phase of which slowly died down after 2000, was the search for suitable alternatives to the given term, as well as the discussion about the nature and definition of the early modern state as a unique product of the political culture of the 16th to 18th centuries, as well as on its relation to the modern or even contemporary, postmodern state. At the same time, the medieval or early modern state cannot be viewed through the Hegelian prism of the result of the state-building process, and from the perspective of the 19th and 20th centuries, it cannot be characterized as a deficient organization that lacks the essential features of state organisation, i.e., as an imperfect embryo of what was subsequently completed only thanks to its connection with the nation. Whether we are assessing the English or British constitutional monarchy, or the absolutist states located on the European continent, the early modern state must always be approached as a problem of a special kind and freed from the categories that we associate with the state of the beginning of the 21st century.

In the second half of the 20th century, historiography gradually received stimuli that came from sociology (from Max Weber, Norbert Elias or Niklas Luhmann) and tried to apply its conclusions to historical material. It was interested, for example, in the process of social discipline and ways of implementing norms, negotiations between social actors on the shape of the political system and their participation in building the state. Among other things, it resulted in a new approach to the history of administration, the “densification” of which was one of the features of the newly created organisational structure of the state. Its domain represented a gradually dominant social practice, which accompanied, for example, a new definition of corrupt behaviour or the emergence of a central lens through which the authorities monitored their objects. In addition to examining the organisation of the state, no less attention was also paid to the behaviour and actions of the people it included and their ideas about power.

The second source of inspiration for assessing the historical context of today's state was cultural anthropology, starting from a broad concept of culture as a human creation that emerges when a person gives certain meaning and significance to the things around him. In addition, it was the redefinition of important objects (symbols) that was a necessary prerequisite for a new understanding of the state. According to Pierre Bourdieu, it was precisely the state that then acquired the power to name things and gradually monopolized this symbolic power as well as all legitimate violence on its territory. The instrument for this cultural and political monopoly was not the administration (police), but the media, in the early modern period this was primarily written culture (e.g., the press), which helped to overcome distances, as well as public performances (e.g., festivities), during which important political subject matters were represented. Both were behind the emergence of a specific early modern public, which gradually accepted the state as the dominant political discourse. After all, it has remained that way to this day.

Translation by Sean Miller

Creative Commons

Toto dílo podléhá licenci Creative Commons – Uveďte původ – Neužívejte komerčně – Nepracovávejte 4.0 Mezinárodní. Licenční podmínky jsou dostupné zde: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.cs>.

